

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

II Wata, 03 Yupa, 2022 setiembre, Andahuaylas-Apurímac
ISSN:2810-8272

QICHWA SIMIPI KINTUSQA: YACHAYKUNA, WILLAKUYKUNA, HARAWIKUNA IMA

Félix Julca / Gavina Córdova / Luis Mujica / Avelino Gonzales / Yaneth Arévalo / José Pardo
José C. Arévalo / Heberth Loa-Gonzales / Karina Villcas / Nancy Navarros / Guillermo Peña
Erasmó Yupari / Eduin Coa / Sergio Cuellar / Ninfa Moore / Mauro Donayres
Noemí Canales / Erika Cueto / Eusebia Cueto / Elia Armacanqui / Pablo Landeo
Héctor Rasguído / Judith Huiza / Elvia Taipe / Nataly Moscoso

UNIVERSIDAD NACIONAL
JOSÉ MARÍA ARGUEDAS

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

II Wata, 03 Yupa, 2022 setiembre, Andahuaylas-Apurímac

ISSN:2810-8272

QICHWA SIMIPI KINTUSQA: YACHAYKUNA, WILLAKUYKUNA, HARAWIKUNA IMA

Félix Julca / Gavina Córdova / Luis Mujica / Avelino Gonzales / Yaneth Arévalo / José Pardo
José C. Arévalo / Heberth Loa-Gonzales / Karina Villcas / Nancy Navarros / Guillermo Peña
Erasmó Yupari / Eduin Coa / Sergio Cuellar / Ninfa Moore / Mauro Donayres
Noemí Canales / Erika Cueto / Eusebia Cueto / Elia Armacanqui / Pablo Landeo
Héctor Rasguido / Judith Huiza / Elvia Taipe / Nataly Moscoso

UNIVERSIDAD NACIONAL
JOSÉ MARÍA ARGUEDAS

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

II Wata, 03 Yupa, 2022 setiembre, Andahuaylas- Apurímac

ISSN: 2810-8272

Unay pachamantañam qillqaq runakuna ruwasqankuta qawarichiyta munanqaku.
Sapakamam yachasqankumanhinam qawasqankuta, riqsisqankuta, taripasqankuta
ukusunqunpi kaqkunatapas rimanakuypaq qawarichiyta munachkarqanku unay pachapaq.

QISPICHIQ HUÑU:

Umalliq:

Luis Mujica

Puririchiq huñu:

José Carlos Arévalo (Unajma), Hilda Huayhua (Unamba), Olinda Suaña (Unajma),
Vicente Torres (Unsaac), Wilmer Rivera (Unsch), Gavina Córdova (Unajma), Pablo Landeo (Unajma),
Jermani Ojeda (Universidad de Texas), Hipólito Peralta (Upch).

Hawa suyukunapi yachaq huñu:

César Itier (Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Francia);
Gustavo Solís (Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Perú);
Teófilo Laime (Universidad Nacional de San Andrés, Bolivia);
Lelia Inés Albarracín (Universidad Santiago del Estero, Argentina);
Yana Lucila Lema (Universidad de las Artes, Ecuador);
Carlos Molina-Vital (Universidad of Illinois, Urbana-Champaign, USA);
Félix Julca (Universidad Nacional Santiago Antúnez de Mayolo, Perú);
Serafin Coronel-Molina (Universidad de Indiana, USA).

Yanapaqkuna:

Pablo Landeo, Aníbal Bellido, Sergio Cuellar, Yaneth Arévalo, Javier Leguía, Erika Loa, Mery Salas

Allichaqkuna:

Gavina Córdova, José Pardo

Siqiq:

Erik Galindo Gárfias

- © Universidad Nacional José María Arguedas
- © Departamento Académico de Educación y Humanidades
- © Escuela Profesional de Educación Primaria Intercultural
- © Unaypacha.
- © Grupo de Investigación de Conocimientos Andinos (GICA)

Tupana:

Jr. Juan Francisco Ramos N° 380. Andahuaylas – Apurímac.
Chaskiq: unaypacha@unajma.edu.pe

ISSN: 2810-8272

© Universidad Nacional José María Arguedas
Jr. Juan Francisco Ramos N° 380. Andahuaylas – Apurímac.
unaypacha@unajma.edu.pe / epepi@unajma.edu.pe

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2021-13808

Tiraje: 300 ejemplares. Setiembre 2022

IMPRESION ARTE PERU SAC

Jr. Orbegoso 249 - Breña.

contacto@impresionarteperu.com / 999 698 361

Lima-Lima

Qispichipqa willakuynin: Qillqasqakunapa ima nisqamqa, sapa qillqaqpa makinpim tarikun.

PATACHAYNIN

Yaykuynin. 07
Luis Mujica

RIQSIYKUNA

Qichwa kuyay hutikuna 11
Félix Julca Guerrero

Qichwasimi: runayachiqninchik ayllusimi 19
Gavina Córdova Cusihuamán

«Interculturalidad» rimaymanta utaq uywanakuymanta 27
Luis Mujica Bermúdez

Runasimi rimaymanta yachaymantapas pinqakuy 33
Avelino Gonzales Contreras

YACHAYKUNA

Hawkalla, sumaqla allin kawsaypi tiyasun 43
Yaneth F. Arévalo Barboza

Ayllumanta yachaykuna yachaywasipi yachachinakunapaq 49
José Pardo Gómez

Mayumanta 55
José C. Arévalo Quijano

MUSYAYKUNA

Isapa kawsakuynin 61
*Heberth Loa-Gonzales, Karina Villcas Zamora,
Nancy A. Navarros Granados, Guillermo Peña Zedano*

Antuñumantawan mamita warmimantawan 69
Erasmó Yupari Díaz; Eduín Coa Soto (editor).

Titiritis llaqtamanta Taytayumantawan 73
Sergio Cuellar Quispe

Wakcha warmachakunamanta 79
*Ninfa Moore Aucupaña, Mauro A. Donayres Muñoz,
Noemí Canales Quispe, Erika M. Cueto Quilca, Eusebia
Cueto Quilca, José C. Arévalo Quijano*

Panipaw <i>Elia Armacanqui Tipacti</i>	83
Ñuqaqa musyarqanim <i>Pablo Landeo Muñoz</i>	87
Paramanta <i>Héctor Rasguido Espinoza</i>	89
Llinka yupi <i>Judith A. Huiza Soto</i>	91
Harawiykuna <i>Elvia I. Taipe Martínez</i>	95
Qiwarpampamanta <i>Nataly Moscoso Cárdenas</i>	99

YUYARIYKUNA

Harawinchis. Poesía quechua contemporánea (1904-2021). Gonzalo Espino Relucé.	105
Nación Anti. Ensayos de antropología lingüística andina. Odi Gonzales.	107
Shunku-yay. Mirarse en la eternidad del corazón. Tsaywa Samay Cañamar Maldonado.	108
Taripaykuna. Investigaciones en quechua chanka. José C. Arévalo Quijano.	109
Qichwasimipi tikrachi: «Google Traductor» rapipi.	110

Yaykuynin

Kimsa ñiqi yupa Unaypacha: Rimanakuypaq qillqa maytupiqa qillqaqkunapa ruwasqankunatam riqsi-chiyta munaniku. Kintusqatam qillqaqkunapa ruwasqankuta munaychapaq, waytatahina akllasqallata kaypi allchachkaniku.

Kintusqa rimayqa -ñuqamantaqa- wayllapampapi waytakunatahina sumaq kasqanrayku akllaspa makikiwan pallanki, hinaspa huknin makiykipi allillamanta chaskispa kuyayllawanña hapinki; an chayna ruwasqam, ichaqa qillqakunata.

Qallarinaq, *Riqsiykuna* kallmapi: Félix Julca, Ancash markamanta qichwa simipi llaqtakunapa sutin kaqkuna tarispasqanta riqsiykachiwanchik; chaymanta Gavina Córdova, qichwasimi kanan pachakunapi ayllu runata imayna runayachiwasqanchikta willarikun; Luis Mujica, interculturalidad rimayta qichwasimiman imayna tikrachinanchikta qillqarin; Avelino Gonzales, runasimi rimaqkunapa imaynanpi pinqakusqankumanta hamutaykun.

Qatiqinman, *Yachaykuna* kallmapi: Yaneth Arévalo, unquykunawan uywanakuy paypa llaqtanpi imayna kasqanta willariwanchik; chaymanta José Pardo, yachaqkunapa yachayninkunata huqarispa yachaqkuna yachachisqanta riqsichiwanchik; Carlos Arévalo, Chumbao mayumanta yachasqanta willarikun.

Chaymanta, *Musyaykuna* kallmapiqa: Isapa kawsayninmanta, Unajmapi yachaq tawa waynasipaskuna kuskanchaspa qillqasqankuta munaqkunapaq anqu-sunku. Isaqa warma kasqanmanta payayanankama kikinmanta willakun.

Chaynallataq, Eduin Coa, Bolivia suyumanta, Erasmo Yupari Díaz Potosí llaqtamanta, willakuyta

huqarispanku Antuñupa imaymana ruwasqanmanta qillqanku. Hinallataq, Sergio Cuellar, Taytayumanta willakuyta huqarimun. Taytayuqa urqkunapa kaqnin quriwansi apuyasqa. Chaynallataq Wakcha warmamanta, suqta warmi qarikuna runapa yachayninta uyarispanku, wakcha warmapa imayna kastqanta willakunku.

Chaymantaqa, Lidia Armacanqui, Panipaw runamanta willakuyta riqsichin. Pablo Landeo kikinpa musquyninta willaykamun. Chaymanta, Héctor Rasguido, Judith Huiza, Elvia Taipe harawinkuta, sunqunmantapacha llusqimuqta, sunqunchikman chayanapaq qawarichiwanchik. Nataly Moscoso, llaqtanmanta yachasqanta riqsichimuwanichik.

Tukunapaq, Yuyariykuna kallmapiq, kunan-pachakunapi qispichiqninkuna qillqamaytunkunata rikurichimunku, qillqamaytu likay munaqkunapaq. Gonzalo Espino Harawinchis maytupi unaymanta qillqasqa, patachasqaharawikunatarikurichiwanchik, kaytaqa Oscar Huamánpa qillqasqantam riqsichimun. Chaymanta, Odi Gonzales, Nación Anti maytunta haywaykamuwanchik, allinta ñawinchaykuspa rimanakuykunaman churanapaq.

Ecuador suyumanta, Samay Cañamar, *Shunkuyay* maytuta haywaykamuwanchik. Kaypiqa runapa kuyayninkunamanta rimapayaykuspa, runapa sunqunta ñawinchaqpaq qispichimusqa. Carlos Arévalo *Taripaykuna* maytupi runapa yachayninkunata anqusun. Hinallataq, Traductor Google rapipi qichwasimipas yapasqaña kachkan, mayqin simimanpas tikrachinapaq. Kayqa kusapunim.

Luis Mujica Bermúdez
Umalliq

 U **NAYPACHA**
Rimanakuypaq **A**

RIQSIYKUNA

Qichwa kuyay hutikuna

Félix Julca Guerrero
Universidad Nacional Santiago Antúnez de Mayolo
fulca@unasam.edu.pe

Ichikllachaw: Kay qillqaychaw riqitsikuu imanaw kuyay qichwa hutikuna patsakanqanta, maypita yurinqanta, niykur imanaw nunakuna rimayanqanta Waylas Raqra suyuchaw, Anqash. Nawpaqa llapan qichwa nunakuna huk hutiyuqllash kayarqan, españulkunta chaayaamunqanpita patsaynash qichwa hutinkuna apilliduman tikrariyaanaq, niykur castillanuchawna hutinkuna kayaanaq. Tsayraykurshi castillanu hutinkunapita patsay qichwa kuyay hutiman tikratsiyan. Tsay qichwa kuyay hutinkunallawanshi hutitsinakuyan kuyapayllapa.

Resumen: Este artículo examina el proceso de formación y uso de los hipocorísticos de forma quechua en el Callejón de Huaylas, Áncash. Antiguamente, las personas quechuas tenían por lo común un solo nombre, pero desde la llegada de los españoles, los nombres quechuas pasaron a ser apellidos. No obstante, como una acción de resistencia lingüística y cultural, los quechua-hablantes a partir de sus nombres de pila en castellano forman hipocorísticos o nombres de cariño en quechua con la intención de expresar cariño y afecto.

Yaykuynin

Qichwa kuyay
hutikuna rimakan
manam Waylas
raqra tuna
llaqtakunachawtsu,
sinuqa kastillanu
rimakuq
llaqtakunachawpis
allaapan rimakan.

Anqash qichwa shimiqa Pirusuyupa chawpin Allaqtakunawmi rimakan. Kay shimi llapan suyukunapa shiminkunanawpis allaapa atska niykur shumaq ninakuyyuqmi rimakan. Tsay raykurmi, kay qillqaychaw qichwa mishki shimichaw kuyay hutikunata imanawpis rurakanqanta niykur rimakanqanta willakamuu. Qichwa kuyay hutikuna rimakan manam Waylas raqra tuna llaqtakunachawtsu, sinuqa kastillanu rimakuq llaqtakunachawpis allaapan rimakan. Nunakunapa hutinkunatanam (kikin hutikuna,

---

apillidukuna, kuyay hutikuna niykur ashay hutikuna) antrupunimya nishqan yachay ñawipan (Solís 1997). Kay antroponimya yachaypita patsaymi allimpa ñawipaarishun Waylas Raqra nunakunapa qichwa kuyay hutinkunata niykur imanawpis hutitsinakuyanqanta. Alli kay qillqay kayikaananpaq kima kuchumanmi llapan willakuykunata rakirquu. Nawpata imanawpis qichwa kuyay hutikuna yurinqanta, pikunata hutitsikanqanta, pikuna niykur maychaw rimakanqanta qillqamuu.

Qichwa kuyay hutikuna

Waylas Raqra llaqtachawqa qichwa rimaq nunakuna niykur wakin kastillanu rimaq nunakunapis manam kastillanu hutinkunapatsu riqinakuyan, sinuqa paykuna qichwa kuyay hutinkunapam qayanakuyan. Kastillanu piila hutipita patsaymi qichwa kuyay hutikunata kamayan. Tuna llaqtakunachawnaqa llapan nunakunam pishi wamrakunapita awkiskama qichwa huyay hutinkunallapa riqinakuyan. Wakinkunanaaqa kastillanu hutinkunata yarpaayantsu, qunqariyan qichwallachaw hutinatsikur, riqinakur, qayanakur. Rikaarishun Timakchaw huk chacha warmi nimanqanta:

Huk kutim, tutu wawaa allaapa qishyaquykurqan. Nuqa yachanqaa tuna markachaw Timak nishqanchaw manam karqantsu ni ima pusta midica. Tsay raykurmi wawallaqa ichikllapayan pasaypa antsaakurirqan. Tsaynam huk quyana Mircee sanidaman aparqaa. Tsaychawnam, nawpata sanitariyuqa tukuyta tapupaamarqan: quqaapa hutinta, nuqapa hutiita, maypita aywanqaata, imaykatapis tapupamarqan. Niykurnam llapan willanqaata librunman apuntariq. Tsaypitanam, wawaapaq tapukur qallaykamarqan: ¿Imataq wawaykipa hutin? Ay mamacita, nuqallaqa yarpaqaatsu, qunqaykullarqaa patsaypa. ¿Imam?, ¿imam?...

**Tuna
llaqtakunachawnaqa
llapan
nunakunam pishi
wamrakunapita
awkiskama
qichwa huyay
hutinkunallapa
riqinakuyan.
Wakinkunanaaqa
kastillanu
hutinkunata
yarpaayantsu,
qunqariyan
qichwallachaw
hutinatsikur,
riqinakur,
qayanakur.**

---

nishpa yarpakachaykullarqaa, allaapa pinqakushqa, piru manam yarpaykullarqaatsu. Tsaynam, pasaypa pukayashqa sanitariyutaqa nikurqaa: Siñur sanitariyu qunqaykullarquumi, Shellba, Shellba niyaallam... Sanitariyunam asinarashllapa nimarqan: ¿Silveriyuku hutin? –Manam tayta sanitariyu nishpa yaskirqaa; ¿Silvestre?–Manam; ¿Silvano?–Manam, manam yarpaallatsu taytaycitu. Shellbam kuyay hutinllaaqa, tsaynawllam kutitsiyaa... ¿Cervantes? –Awmi, awmi, tsaymi hutinllaa. Ichik asipaaramarnam sanitariyuqa nimarqan: ¡Amari qunqankitsu wamraykipa hutinta mamita! Imaynachi kikikipa hutiykitapis qunqaykunki nishpa allaapa pinqakaykatsimarqan. Kay tuna markakunachawqa kuyay hutiykunallapam riqinakuyaa taytay sanitariyu niykurqaallana. (Julca 2004, p. 65)

**Kikinpa hutin
ninqannawpis,
qichwa nunakunaqa
allaapa
shumaqllapa,
kuyayllapa
imaykatapis
ninakuyan,
sitsun paykunata
kastillanu hutinpa
qayanki mana
allinawmi
paykunapaqqa,
qamlaq
hutinawmi, ashay
rikuq hutinawmi.**

Kay rimaychaw rikantsik, qichwa kuyay hutikunaqa pasaypan kastillanu hutikunata ichikyaatsiyan tuna qichwa rimakuyyuq llaqtakunachaw. Ninqantsiknawpis tsaykunachawqa pishi wamrapura, shipashkunapura, awkiskunapura niykur llapan purakunapis qichwa kuyay hutinkunallapan riqinakuyan. Waylas raqra llaqtachawqa llapan qichwa rimaq nunakuna qichwa kuyay hutinkunallawanmi kuyayllapa wamrankunata, ayllunkunata, yanasankunata qayayan, riqiyan. Kikinpa hutin ninqannawpis, qichwa nunakunaqa allaapa shumaqllapa, kuyayllapa imaykatapis ninakuyan, sitsun paykunata kastillanu hutinpa qayanki mana allinawmi paykunapaqqa, qamlaq hutinawmi, ashay rikuq hutinawmi. Tsaymi mana qichwa rimaq nunakuna musyayaan Qichwa nunakunapa yuyayninkunata, rimayninkunata allimpa tintukaayanapaq, rimayaanapaq, imatapis willapaanakuyanapaq.

Kanan tapukuruy ¿Imanirtaq Waylas Raqra tuna

llaqtakunachaw atska qichwa kuyay hutikuna kayan? Rikanqantsiknawpis, kay llaqtantsikchawqa mananam alliqllaqa qichwa hutikuna kayannatsu, qara mishti kastillanu rimaq nunakunam ichikllapayan ushakaatsiyashqa mana alli nishpa pitsqa pachak wata chayaamunqampita patsay. Niykurpis, imaykantistapis quchimarquntsik, pinqa-katsimarquntsik qichwa hutintsikpita qallaykur. Kaynaw qichwa hutikuna ushakaptinnam alli yachaq awkin nunakuna, alli yuyayninkunawan mana pasaypa qichwa mishki hutikuna putsunanpaq kastillanu hutikunata ichikllapayan tikratsiyashqa, tumatsiyashqa Qichwa riquq mushuq hutiman. Tsay mushuq hutikunam (kuyay hutikuna) kikin qichwa hutikunanawlla rimakaayan, kaynaw:

- (1) *Awlli* [Awlli] < Aurelio(a)
Hishu [Hishu] < Jesús(a)
Llupi [Llupi] < Roberto(a)
Mañu [Mañu] < Manuel(a)
Shishi [Shishi] < Cecilio(a)
Wiñi [Wiñi] < Benancio(a)

Rikanqantsiknawpis, qichwa kuyay hutikunaqa manam kikin qichwa hutikunatsu, sinuqa paykuna kastillanu hutikunapita patsaymi yarqun, rurakan niykur kikin qichwa hutikunanawlla rimakan llapan qichwa rimakaq patsakunachaw. Waylas raqrachawqa ichik tuna llaqtakunachawan hatun markakunachaw qichwa rimaq nunakunawan qichwantin kastillanu rimaqkunawan llapan kastillanu hutikunata qichwa kuyay hutiman tikratsiyan. Nikurpis wawankunata, tsurinkunata, yanasankunata, taytankunta, pitapis kuyay hutinllapa qayayan, riqiyan. Tsanawmi, hatun yachay wayikunachawpis wakin amawtakuna, yachaq nunakuna qichwa kuyay hutinkunallapa qayanakuyan kastillanuchaw rimaykar. Tsanaw, UNASAM hatun yachay wayichaw, Facultad de Derecho nishqanchaw allaapa riqishqa kayan kay yachatsikuqkuna: Mañu (Manuel), Pulli (Florentino),

Waylas raqrachawqa
 ichik tuna
 llaqtakunachawan
 hatun
 markakunachaw
 qichwa rimaq
 nunakunawan
 qichwantin
 kastillanu
 rimaqkunawan
 llapan kastillanu
 hutikunata qichwa
 kuyay hutiman
 tikratsiyan.

Muushi (Moisés), (Julca y Julca, 2016; Julca, 2021). Kay kuyay Qichwa hutikunata rimayan manam qichwawan kastillanu rimaqkunallatsu, sinuqa kastillanulla rimaqkupismi.

Kanan rikaarishun imanaw qichwa kuyay huni-kunta kastillanu hutikunapita patsay qichwa rikuy hutikunaman tikrayanqanta niykur patsa-kaayanqanta.

1. Tsay riqyq kastillanu hutikunapaq huk qichwa kuyay hutillata churayan ullqkunapaqwan warmikunapaq. Niykurnam ullqutawan warmita mana pantayaanapaq kikin qichwa kuyay hutillaman ichikllallam kastillanu ushak shimikunata (-chu, -ku ullqupaq niykur -cha, -ka warmipa) yapayan (Carranza, 1993; Julca, 2004). Rikaarishun:

(2) Antonio/a > *Antu* > *Antu-ku/-ka*
Aurelio/a > *Awlli* > *Awlli-chu/-cha*
Cirilo/a > *Shilli* > *Shilli-chu/-cha*
Marcelino/a > *Mallshi* > *Mallshi- chu/cha*

2. Kastillanu pila hutikunata qichwa kuyay hutikunaman tikrakaatsichaw, qichwayaatsichaw ichik kastillanu shimikuna (hutimakuna) tikrakan qichwakaqman. Tsaynaw qichwa rikuy kuyay hutikuna ruraychaw tukuy laya kastillanu hunimakuna tukuy laya qichwa palatal hunimallaman tikrakan. Kay ruraytam shimi kaayiq, musyaq amawtakunapaq palatalisasiyuntanaw riqiyaw. Palatalnaw waqay qichwa hunimaman tumayan kay kastillanu hunimakuna: s > sh; l, r, d > ll; n > ñ; d > ch. Tsaynaw rurakan nawpa u qipa qichwayashqa kuyay hutikunapa silawanchaw (Julca, 2009). Rikaarishun:

(3) s > sh: Santiago > *Shanti*, Esteban > *Ishti*

**Kay kuyay Qichwa
hutikunata rimayan
manam qichwawan
kastillanu
rimaqkunallatsu,
sinuqa kastillanulla
rimaqkupism**

l > ll: Laura > *Llawlla*, Alberto > *Allwi*
r > ll: Rosario > *Llusha*, Margarita > *Mallka*
n > ñ: Fernando > *Ñantu*, Manuela > *Mañu*
d > ch: Dominga > *Chumi*, Andrés > *Anchi*
d > ll: Edmundo > *Illmu*, Eduarda > *Illu*

3. Kastillanu shimipa pitsqantinmi wukalninkuna kayan (a, e, i, o, u). Tsay raykurmi kastillanu hutikuna kay mayqan wukalkunawanpis rimakan niykur qillqakan. Qichwa shimipanam kimalla wukalninkuna kapun (a, i, u). Tsaymi llapan tukuy laaya hutikunawan imaykapis kima wukalkunallawan rimakan niykur qillqakan. Kastillanu hutikunata qichwa rikuq hutiman tikratsiyananpaq Qichwa rimaq nunakuna ishkay kastillanu wukalkunata (e, o) tumatsiyan qichwa wukalmanawlla (i, u) kaynaw: /e/ > [i], /o/ > [u]. Rikaarishun:

(4) e > i: Karmen > *Kallmi*, Petronila > *Pitu*
Cecilio > *Shishi*, Zenón > *Shinu*
o > u: José > *Hushi*, Roberto > *Llupi*
Melchora > *Millchu*, Zenobia > *Shinu*

Ushanapaq, manam kay ruraykunallatsu rurakan qichwaman kastillanu hutikunata tikratsikaananpaq. Rurakanmi kay wakkuna: huk waqayllachaw ichik kastillanu hutikuna rimakaq qichwa kuyay hutiman tumayan ichik hatunyashqa ishkay waqayman (Juan > *Hu.wan*); atska waqaychaw kastillanu hutikuna rimakaq qichwa kuyay hutiman tikrayan ichikyashqa ishkay waqayllaman (Es.pe.ran.za > *Ish.pi*). Niykurpis, qichwa kuyay hutikunachawqa ushanan qipanman silawallam hatun pashtayyuq rimakan (Luis > *Lú.wis*, Cé.sar > *Shí.sha*, Te.ó.fa.nes > *Tí.llu*). Tsaynawllam, huk kuyay huti hananman atska ichik shimikunata yapantsik, tsaynawmi allaapa hatun shimi rurakan: Esteban > Ishti, Ishti-*chu*, Ishti-chu-ntsik, Ishti-chu-ntsik-kuna, Ishti-chu-ntsik-kuna-naw, Ishti-chu-ntsik-kuna-naw-lla,

Qichwa shimipanam
kimalla
wukalninkuna
kapun (a, i, u).
Tsaymi
llapan tukuy laaya
hutikunawan
imaykapis kima
wukalkunallawan
rimakan niykur
qillqakan.

Ishti-chu-ntsik-kuna-naw-lla-raq, Ishti-chu-ntsik-kuna-naw-lla-raq-chi, Ishti-chu-ntsik-kuna-naw-lla-raq-chi-yaa. Llapan imayka ruranata kuyay huti ruraychaw tarintsik nawpa qillqaynichaw (rikay, Julca 2004). Ushanapaq, qichwa kuyay hutikunaqa allaapa atskam Waylas Raqra llaqtakunachaw kan, rimakan. Tsaykunawanmi kuyayllapa, shumaqllapa, kushi kushilla nunakuna qayanakura, rimanakuyan, kawakuyan.

Usharina

Tuna ichikllallan niykur hatun Waylas raqra llaqtachaw llapan qichwa rimaq nunakuna niykur wakin kastillanu rimaq nunakunapis wamrankunata, ayllunkunata, shipashkunatawan yanasankunata kuyay hutinkunallapa hutitsiyan. Kay qichwa kuyay hutikuna rurakan kastillanu hutinkunapita patsay. Tsaynawmi Waylaschawqa nunakuna llapan kastillanu hutikunata qichwa riquq kuyay hutiman tumatsiyan. Unay unay patsaypitam qichwa nunakunaqa shumaqllapa, kuyayllapa qayanakuyashqa, hutisinakuyashqa, tsaymi kay qipa nunakunapis tsaynawlla rimayninkunachaw hutitsinakuyan qichwa kuyay hutikunata ruraykur, kamarir.

**Kay qichwa kuyay
hutikuna rurakan
kastillanu
hutinkunapita
patsay. Tsaynawmi
Waylaschawqa
nunakuna
llapan kastillanu
hutikunata qichwa
riquq
kuyay hutiman
tumatsiyan.**

Kananqa Piru suyuchaw llapan shimikuna kawayananpaq, winayaanpaq, rimakaanpaq maychawpis, piwanpis, imatapis liykunam kan. Tsayraykur, yachatsikuq mayikuna allim qamkunapis yachay wayikikunachaw yachaquq wamrakunata hutitsiyankiman qichwa kuyay hutinkunapa. Tsay hutinkunata wiyarqa, paykuna wayinkunachawnawllam rikakaariyan, kuyay ayllunkuna rimaqkunawannawllam rikakariyan, tsaynaw karqa kushi, kushim, shakya, shakyam imaykatapis rimapaayashunki, willapaayashunki mana mantsakushpa, niykurpis alli, allim yachakuyanqa. Sitsun pishi wamrakunata kastillanu

---

hutinllapa qayayanki, paykuna manam allillaqa rimapayashunkitsu, mantsakushllapam wakinllata, pullanllata willayaashunki. Tsaynaw llapantsik kikintsikpa shimitsikchaw niykur yuyaynintsikchaw rimanakur kawakushun.

Maytu qillqasqakuna qatipasqay

- Carranza, F. (1993). Resultados lingüísticos de contacto quechua y español. CONCYTEC.
- Julca, F. (2004). Los hipocorísticos en el habla familiar andina de Áncash. *Lengua y Sociedad*, 7 (2), 61-75.
- Julca, F. (2009). Quechua Ancashino, una mirada actual. Fondo Editorial del Pedagógico San Marcos y Care Perú.
- Julca, F. (2021). Lengua y Sociedad en Áncash. En Julca, F., Zubieta, F., Barrón, D. y Castro, S. (eds.). *Áncash, una mirada desde el Bicentenario*. (pp. 275-302). Fondo Editorial de la UNASAM y AEA.
- Julca, F. y Julca, C. (2016). Quechua, riqueza léxica y expresiva. INADEA y Killa Editorial.
- Solís, G. (1997). La gente pasa, los nombres quedan. Introducción en la toponimia. Ediciones Lengua y sociedad.

**Sitsun pishi
wamrakunata
kastillanu
hutinllapa
qayayanki, paykuna
manam allillaqa
rimapayashunkitsu,
mantsakushllapam
wakinllata,
pullanllata
willayaashunki.**

Qichwasimi: runayachiqninchik ayllusimi

Gavina F. Córdova Cusihuamán
Universidad Nacional José María Arguedas
gfcordova@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay qillpapiqa tariykusun, Perú suyupi ayllusimin-chikkunamanhina llaqtayayninchik takyasqa kananpaq, atisqanchik hinataq munasqanchik ruwasqanchikmanta hamutariykunata.

Resumen: En este artículo está plasmado las percepciones sobre los avances y desafíos en el tema de Garantías de los Derechos Lingüísticos en el Perú, desde la sociedad civil de nuestro país.

«La lengua que hablamos es el horizonte
de nuestra percepción del mundo»
José Ignacio López Soria

Yaykuynin

Manayá Perú
suyullapichu,
manataqyá
runasimillapaqchu,
aswanqa
tiqsimuyuntinpi
llipichallan
ayllusimikuna
kaq yupaychasqa
kananpaq.

Kay puririsqanchik watakunam «Decenio Internacional de las lenguas Indígenas»¹ sutichayniyuq kachkan, chayraykum imaymana raymichaykuna hatarichkan llapan ayllusimikuna chaninchanapaq, riqsirichinapaq hinallataq rimaq-ninkuna kallpacharinakunanchikpaq.

Manayá Perú suyullapichu, manataqyá runasimillapaqchu, aswanqa tiqsimuyuntinpi llipichallan ayllusimikuna kaq yupaychasqa kananpaq; rimaq-

¹ 27 mayo killapi, 2022, Huamanga llaqtapi, Ayacucho –Perú, rikchichisqa karqa.

---

ninkuna, uyariqkuna, yachakuy munaqkuna, kuyaqninkunapas hamutarispa lliwninchik kuska-manta runayayta haypananchikrayku.

Hawa suyukunantin kuskanchasqam ayllusimi-kunapaq chunka watachayninqa puririchkan, Naciones Unidaspa sayarichisqan. Kayqa ancha yuyaywan kamachisqa kachkan, achkaq ayllusimikuna chinkaypa patanpi tarikuptin. Aswanqa, wakintaq chinkarqunña, chaymi kay qillqata ñawinchaspaqa rinriqaranakuyman qayarinakunanchik runamasillaykuna!

¿Imatataq ruwachkanchik? Qallallallaq sunqum kunan pachakuna rimachkanchik qillqachkanchikpas munayninchikwan, qipa wiñaykunapa rinrinpaq ñawinpaq, chaymanhina rimanankupaq. Hinallaq uywaykanakuspa qichwasimi/runasimi ayllusimikayninpi mamasiminchik kaqta mallwarichinanchikrayku. Chaymantapas, tiqsimuyuntinpaq paqarimuq kamachiqillqakunata llapanchik kuskanchasqa kallpanchananchikrayku, qimipaykunanchikrayku qillqata unanchanchik.

Wawamanta yachasqanchik simiqa, sapa runapa suqunpim kachkan, chaypunim sunqun hinaspa kikin kaynin, kawsaynin ima. Chaymi wakinqa ninku «wawasimiy» nispanku, wakintaq «mamasimiy» ninku, hukunaqa «ayllusimiy». Chayqa manam sasachakunanchikpaqchu, aswanqa imaymana sutichayninkunata qatiparispa yuyay hapinanchikpaqmi; chayhinapi ñawray yachaykunata uywanakuyman pusarinanchikpaqmi.

Hinaptin rimasqanchik simipikunapi yachachinakuy qispinman sapa aylluchasqa llaqtapa imayna rurasqakunamanta, raymichakuyninkunamanta, munasqankunamanta, haypasqankunamanta, mallwayninmanta, puririyinmanta, pachakuy-ninkunamanta, hukkunamantapas; chay huntasqam

**Qallallallaq sunqum
kunan pachakuna
rimachkanchik
qillqachkanchikpas
munayninchikwan,
qipa wiñaykunapa
rinrinpaq
ñawinpaq,
chaymanhina
rimanankupaq.**

---

riqsiyninkuna, yachayninkuna, kawsakuyninpuni.

Kayqa qawarichiwusun runamasinchikpa imapi sasachakusqanta utaq atisqanta, chaynapi kaqtapuni riqsiykunanchikpaq hinaspa yupaychanapaq, chaninchanapaq; runa kayninta mana usuchispa qawarinakunanchikpaq.

Chawpin

Suyuntinpa llakinchikmi nanananaq ayllusimikunapa chinkasqan, chayqa runakayninchikpa hinataq yachayninchikkunapa sipisqa kayninmi. Makinchikpim kayta atin ayllusimikunapa mana chinkaynin, sipiyman mana qaykuynin, mana umpuyachiynin; aswanqa kikinchiqkim mallwayninta kallpachaynin, qipa wiñaykunaman yachachiynin, kallpawan qaparispa paqarimuq musuq wawatahina uywaynin.

**Tiqsimuyuntinpi,
suyunchikkunapi
ñawray
rimaykunapa
kayninqa, manam
runakunapa
sasachakunachik-
paqchu, anchapas
unay watakunañam
chaynanpata nispa
qawarisqanchikqa
chakunanchik-
paqchu, anchapas
unay watakunañam
chaynanpata nispa
qawarisqanchikqa.**

Chayqa, qampa-ñuqapa munayninchikpim ayllusiminchik wawachurinchikkunapa mamasimin kaynin tarikun; chayllaraq simi tuqyaypi ayllusimita rimaptinchikqa sunqupi takyasqa kanqa, qipa punchawkunapi kallpawan hatarimunapaq; wañup-tinqa manapunim rantin kanchu.

Tiqsimuyuntinpi, suyunchikkunapi ñawray² rimaykunapa kayninqa, manam runakunapa sasachakunanchikpaqchu, anchapas unay watakunañam chaynanpata nispa qawarisqanchikqa; hinaptin, ¿imapitaq mitkakuyninchik kachkanman?

Wakin llaqtamasinchikkunata munasqan mayqan ayllusimita yacharinanpaq minkasqam, kallchaykachanku; hinaspa manapuni sunquchankuchu runayananchikpaq kasqanta, kawsa-

---

² Diego González Holguín, taqi simi 1608 watapi qispichisqa, ñawraytaqa «diversidad, toda clase de..., variedad», nin.

---

kuyninchik uywaypi hawkayay tarinarayku munasqanchikta. Chulla simi yachasqallanwan hinarayan, utaq hawa simikuna yachayta munakun; llaqtamasinkunamanqa kawsakuyninta manapuni mastarinanrayku.

Kay qillqa ñawinchaq hawa suyu ñaña-turillaykuna, kay suyuyipi ancha anchatam usuchinakuy puturin, hukniraq qawarinakuywan kuskanchasqa, pachapa risqanmanhina kawsakuyniykupi takyasqaña karqun ayllusimi rimaqkunata sarunchay, kachkaqta qawachkaspas mana yupaychay, uyarichkaspas upatukuykuy, rimaptin asikuypas.

Ichaqa kanmi rimanakuykuna yachaywasikunapi, qatukunapi, sunturkunapipas yachasqanku ayllusimikunata rimaspa mana pinqakunapaq, yachayninchikkuna ama chiqninapaq, kikinchipuni kanapaq. Yachasqanchikhina, manataqyá rimayllawanchu atikunman, pisichkanraqmi imaynanpamanta chaypaq ñan chutaynin, pikunawan aylluchakuynin, imakunawan mallwachiynin ima.

Sunqun

Yachasqam sunturwasikunapi haywarikuq runakunapa ayllusiminchik manaraq yachasqankuqa, utaq yachachkaspas rimayta mana munasqankupas; ichaqa Estado hamutachkanmi llaqtapaq tukuy ima nanachikusqan ñawray kasqanta. As asllapas kamachiqillqakuna unanchachikuchkan imaymana rimaykunapi, llamkapakuqkunapa yachasqan simikunata yupaychachkanña, willakuy qillqakunata huk simikunaman tikrachichkanku; chaynapichá allimanta allimanta suyu umalliqa hamutaynin huntasqaña kanqa, chayqa llipichallan uku suyu, hawa suyukunantin llikachasqahina Abyalaya ayllu llaqtayayta haypanapaq. Achka simikunata uyarichwan, imaymana kawsaykunata uywanachwan, riqsisqa mana riqsisqa yachaykunata paskarichwan ima.

**As asllapas
kamachiqillqakuna
unanchachikuchkan
imaymana
rimaykunapi,
llamkapakuqkunapa
yachasqan
simikunata
yupaychachkanña,
willakuy
qillqakunata huk
simikunaman
tikrachichkanku.**

**Chaypim ñakarisqa
kawsakuyninkuta
hatariyman
kallpachanku;
upallasqa
rimayninkuta
qapariyman
tikrakun, kumusqa
puriyninku
suniyayta
kachaykun,
umpuchasqa
yachaynintaq
paskarichin
rimakuyninta,
yuyayninta,
runakayninta.**

Chayna puririy unanchaypa qayllanpim witiqkuna kan, suni sayaqkuna kantaq. Hinapuni tukuy llaqtapa kawsayninqa, wakinpi chuyanchasqa, wakinpiqa chaqwasqa; manchaqkuna kan, qaritukuqkuna kantaq; yaykumuq hinataq llusiq mitmaqnikunapas kantaq; hinaptin kay pachaqa anqarahina muyuykunallaña, ichaqa wakchayay manaña qulluq, usuchinakuy manaña tukuq, yarqay muchuy wiñaychasqa. Chaypa chawpinpi runa kayninchik sapa punchaw yawyasqa utaq mirachisqa.

Kachkantaqmi imaymananpamanta runayariy maskaqkuna, aswanqa ayllusimi rimaqkunapa kawsakuyninpi; chaykunata chanincharispa ancha kuyakuywan, riqsikuywan yupaycharisqa:

1.- Tiqsimuyu yachaywasikunapi³ wayna sipaskuna kikinkumantapacha hamutanku. Beca 18wan EIB yachachiqpaq yachapakuqkuna, sasachakuy ukupi chiqapta qatipanku kawsakuyninkuta, Tayta José María Arguedaspa unay watakunaña qillqasqanpihina⁴, huk yachaqmasinkunapa mana runatahinachu qawachkasqankuta. Chaypim ñakarisqa kawsakuyninkuta hatariyman kallpachanku; upallasqa rimayninkuta qapariyman tikrakun, kumusqa puriyninku suniyayta kachaykun, umpuchasqa yachaynintaq paskarichin rimakuyninta, yuyayninta, runakayninta. Hinaptinmi rumi chiqichiq illapahinaraq, chaki allpa tanqamuq muhuhina, qapariq mayuhina qispirimun wawasiminkupi-ayllusiminkupi imaymana harawi, willakuy, hamutay qillqakuna; kuraq qillqakunata yupichastin⁵, qillqana rapikunata kawsarichistin.

³ Universidad Antonio Ruiz de Montoya, universidad San Ignacio de Loyola, Universidad Cayetano Heredia, Universidad Nacional José María Arguedas, ima.

⁴ «Pongopa musquynin».

⁵ Ruwaqninkuna: «Taqqa runa» chaymanta «Aqupampa», hinallataq qillqay waynakuna «Nina qallu», «Runapa ñawin», «Qispiriy», «Churmichay», «Urpichalláy», ruwaqkuna, hukkunapas.

2.- Kachkantaqmi runamasinchikkuna qichwa sunqun kutirimuptin, aylluchakuspa runa kayninta hatarichiq, wakinqa chaqwa llaqtapi tarikuchkaspa, tinkunakuyta maskanku willakuy apaq llikachasqakunapi⁶ rimayninkunata warkuspanku, chiqichispanku ima. Paykunaqa haykam munaqta imayna qillqanankupaq imayna rimanankupaq yachachichkanku; aswanqa llapan llaqtakunaman imaymana kawsakuykunamanta yachaykunata willarichkanku.

3.- Kay watakunapiqa chiqaptam munaqnin runamasinchik hatarichkanku willakuy, kuyanakuy, awqanakuy, rantinakuy, imakunatawanpas internetpi, utaq chillikuchankupi, facebookpi, watsappi, twiterpipas; atistin mana atistinpas ayllusiminchikpiña, kaypiqa munayninmanhina ruranku, munasqankuraykulla.

4.- Astawanqa qawariykusun, rikchapolisqa hamutariqkunam ayllusimikunarayku huñunari-kuspanku paqarichinku⁷ aylluchakuyta Colectivo sutichasqakunata puririchinku hinaspa qawan qawanlla kachkanku ima ruraypas kaptin, suninpi kananpaq, kamachiqillqakunapa nisqan qispinanpaq, usuchinakuy qullunanpaq, kamachiqkunata yanaparinanpaq; chaynapi hawkayayta tarispa paqtasqa kawsakunanchikrayku.

5.- Wakin tiqsimuyu yachaywasikunapi⁸ hatarichkan musuq ruraykuna, ayllusimiwan castellanosi

**Paykunaqa haykam
munaqta
imayna
qillqanankupaq
imayna
rimanankupaq
yachachichkanku;
aswanqa llapan
llaqtakunaman
imaymana
kawsakuykuna-
manta yachaykunata
willarichkanku.**

---

⁶ Ruwaqninkuna: «Taqqa runa» chaymanta «Aqupampa», hinallataq qillqay waynakuna «Nina qallu», «Runapa ñawin», «Qispiriy», «Churmichay», «Urpichalláy», ruwaqkuna, hukkunapas.

⁷ Colectivo Rimaypacha, Colectivo Warmakuna, Colectivo Aymara, Aquéchuata, Shipibízate, Kikinichikrayku, hukkunapas.

⁸ Universidad Nacional José María Arguedas de Andahuaylas, Universidades Interculturales y profesional kanankupaq uywanakuywan yachachinku.

Llapallanchikmi
runa kayninchik
chaninchasqa
kananta
maskanchik, mana
kunanllachu,
anchapas
wiñaypachakuna-
mantaraqmi hawka
kawsakuytaqa
munanchik.

taripaykanakuspa uywanakuyman yaykuchkanku, chaypim musuq riqsiykuna, yachaykuna hukniraqta unanchakun, hinataq qispiqkunaqa taripasqankupa chumayninta qillqachkanku kimsa simipi. Kaywanqa musuq pachakunatam paqarichichkanku.

6.- Huñunasqa qillqaqkuna unanchanku ayllu-simillapi revistakunata⁹, hinaspa mita mitallapi qispichinku munaqninkuna ñawinchanankupaq. Kaykunapa sunqunqa ñawray qillqayuq, achka qillqaqniyuq, imaymana hamutaykunayuq ima. Chaywanmi hukkunaman riqsichinku yachaykunata, rimaqninkunapa tinkunakuyninta, ayllu-simikuna llanllarinanrayku. Chaynallataq ruranku huñurinakuykunata munaspaqa atisqankumanhina harawinankupaq¹⁰, takinankupaq, hayllinankupaq; kay ruraykunawanqa kallpachanakunku, supaychanakunku rimayninku qillqayninku astawan puririnanpaq.

Tukupaynin

Llapallanchikmi runa kayninchik chaninchasqa kananta maskanchik, mana kunanllachu, anchapas wiñaypachakunamantaraqmi hawka kawsakuytaqa munanchik; ichaqa chayraqmi kunanpachakuna rimariyninchik kallpacharikuchkan, sunqunchik kutirimuchkan. Chaymi ayllusimipi qillqarispa tinkuchinchik imayna runayayninchik hatari-chiyta, hinaspa yawarninchik qunchirisqa munanchik supaychakuspa Derechos Lingüísticos lllapanchikpaq kananta, runa kasqanchikraykulla; usuchinakuywan, pantanakuywan, waqlliywan intusqa kawsakuyninchik paskariyta kikinichikpuni atispa.

Hawka kawsay tariyqa, manam allin kawsay

⁹ Andahuaylaspi «Likaykuy», Limapi «Atuqpa Chupan», Beca 18 yachaqkuna «Ñawray», Cuscopi «Noqanchis», hukkunapas.

¹⁰ «Harawi tuta», «Takiy tuta», «Haylli tuta», tupaykuna

---

ratiyllachu. Wakcha kaspapas miski puñukuytam munanchikman, pisi qullqiyuqpas kuyasqa kaytam maskanchikman, kawsaykuna pisiptinpas haywaykanakuqmi kanchikman, llakipi tarikuspapas sunqu tiyachiqtam rimanchikman. Runahina runamasinchikwan kawsakunchikman, pisillam kay pachapi puriyninchikqa, imaynallam paqarimunchik chaynallam ripukusun; mana pipa yachasqan punchaw, mana ima aptarisqa.

Imaynaraq llampusunqu kanchikman, runamasinchik kuyapayaq, pachamama uywaq, kawsakuyninchik mana yanqanchaq, unaypachapaq yupaychasqa runa, allin ñanpi puriqmasiyuq, wiñaypaq rimana, ayllusimikunahina rimaq-ninkunapa kawsakuyninman hapipakuspa kawsakuyninkunata kallpawan kawsarichiq.

Rawraq sunquywan munani, kay Perú suyunchik lliwpaq kachun, llapan simipi uyarinakuypaq, imaymana simikunapi rimanapaq, maypiña chaypina kaspapas, ima wiñay kaspapas. Chayqa nichwanchá kaypim paqarini, kaymi llaqtay, kaypim llaqtayani/runayani, runamasiymi kanki hinataq ñuqa -nispá, ancha kusikuywan kuskanchasqa, pachatikrapí musuqyasqa runahina!

**Rawraq sunquywan
munani, kay Perú
suyunchik
lliwpaq kachun,
llapan simipi
uyarinakuypaq,
imaymana
simikunapi
rimanapaq, maypiña
chaypina
kaspapas, ima wiñay
kaspapas.**

Maytukuna qatiparisqay

- Arguedas, José María (1983). Obras completas. Tomo I. Lima.
- Borda, Edison (2016). Nina qallu. Pakarina Ediciones.
- Dirección Regional de Educación de Apurímac (s/f). Apurímac suyupi pusaq chanin yuyaymanay qichwa simi aswan mastarinapaq. Ocho muy buenas razones para generalizar el quechua en Apurímac.
- González Holguín, Diego. (1989). Vocabulario de la lengua general de todo el Perú llamada Lengua Qquichua o del Inca. Editorial de la Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Lima.
- Guardia Mayorga, César. (1967). Diccionario kechwa-castellano, castellano-kechwa. Edición Los Andes, Lima. (Tercera edición).
- Lira, Jorge y Mejía, Mario. (2008). Diccionario Quechua-Castellano, Castellano-Quechua. Editorial Universitaria, U. Ricardo Palma, Lima.

«Interculturalidad» rimaymanta utaq uywanakuymanta

Luis Mujica Bermúdez
Universidad Nacional José María Arguedas
lmujica@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay qillqaqa Interculturalidad qichwasimipi imayna kasqanmanta rima; imankuna kaqta, ñawray runakunapa llaqtakunapa imayna kawsayninta, imaymana mallwayninkunatamanta ima churapakun.

Sumilla: El artículo ilustra el sentido de interculturalidad en quechua; aborda los elementos que deben estar presentes, para que se desarrolle el proceso de las complejas relaciones entre las personas que pertenecen a diferentes culturas.

...interculturalidad-
qa castilla simipiq
iskay
simimanta
tinkusqam:
inter – cultura.
Qallarina
«cultura»
rimaymanta
qillqaykusaq,
chaymanta
«inter» rimaymanta
yapasaq.

Sapakutim tukuy pachapi *interculturalidad* rimayta Suyarichkanchik. ¿Imataq «*interculturalidad-qa*»? Kay tapukuytam kimsa kallmapi imallapaqpas kaypi kutichiyman¹. Tukupanapaq, intuyninta yapasaq.

Qallariynin

Ñuqanchikpaq, kay qillqasqapi, *interculturalidad-ta* «*uywanakuna-man*» tigrachisaq. ¿Imarayku? *Interculturalidad-qa* castilla simipiq iskay simimanta tinkusqam: inter – cultura. Qallarina «cultura» rimaymanta qillqaykusaq, chaymanta «inter» rimaymanta yapasaq.

¿Imataq *cultura* rimayqa? Kay simiq latin simimantam qispimun, ichaqa *uyway-man* tikrachichwan. Llapanchikmi yachanchik ima uyway

¹ Kay qillqaqa Atuppa Chupan N° 03, 2017 yupapim riqsichikurqan. Kaypiñataq allinchasqata, yapamanta yuyaymanasqata huktawan riqsichiniku.

---

kasqantaqa; pitapas wawanmanta runayanankama qispichiyimi utaq ima kawsaytapas muhunmanta rurunankama hatalliyimi; hinallataqmi uywatapas vuñanmanta hatunyanankama wiñachiy; chaymi uywayqa. Griego simipiñataqmi culturaqa tarpuy hinalla. Chaymi tarpuqkunaqa imatapas uywaspa qispichinku.

Inter simiñataq, hinakaq simipi (latin), iskay runapa utaq iskay imakunapapas chawpinpi kaqmi; hinallataqmi *inter* simiqa tupanakuy utaq kuskanchay awqanakuyipi. Chayna kaptinmi runasimipiqa unanchakunanpaq *-naku* simita yapana. Iskaynin simita tupachispaqa kaynach kanman: runasimipiqa «*intercultural*» rimayqa «*uywanakuy-mi*». Hinallataq, castellanopi *-lidad* tukupayninqa, runasimipiqa chaninchaymi. Interculturalidad rimayqa iska-iskaywan, achkawan tupaspa, hunañakuspa, wiñaypaq uywanakuymi.

Sunqun

Kunan pachakunapim yachachiqkunapa umalliq-ninkuna «educación en perspectiva intercultural» nispanku sayarichichkanku. Chayraykum «*uywanakunamanta*» hamutayniykunata kaypi qillqarisqa.

Qallarinapaq, llaqtakunapiqa runakuna imaymana sunquyuqmi kanku; sapakamam huk niraq: kikinkupim achka yachayniyuq, iñiyiniyuq, sunquyuq, simiyuq, ruwayniyuq ima. Sapa llaqtapim sapa runa mana hinakaqllachu, sapakamam huk niraq kanku. Chayqa, ñawray runakunam imaymana niraqkunayuq kay tiqsimuyupi tiyanku.

Chaymanta, sapa *llaqtapa* runankunam illaspa, watukanakuspa, huñunakuspa, *llankinku* utaq *ayninakunkupas*. Chay ayninakuypiqa sapa runam llaqtankunapi yachayninkunata, imaymana ruwasqankuta qispichispanku, kikin kaynin-

**Sapa llaqtapim
sapa runa mana
hinakaqllachu,
sapakamam huk
niraq kanku.
Chayqa, ñawray
runakunam
imaymana
niraqkunayuq
kay tiqsimuyupi
tiyanku.**

---

tapas kallpanchanakuspa hatarichinku. Ñawray riqsiykunata, yachaykunatapas ayninakuyipi taqwirikuspanku musuq yachaykunata qispichinku. Llaqtakunaqa imaymana kaqninkunatam -hampikunata, celularkunata, kuyaykunata, uywakunata, yachaykunata, rurukunata, munaykunata, ñan-ninkunata ima *llankinku*. *Ayninakuspataqmi* chakratapas tarpurinku, ñankunata kicharinku, llaqtakunatapas mirarichinku tukuy imata ruwanku. Chayraykum, ruwasqankunawan kawsarinankupaq «*uywanakuyman*» *yaykupakunku*. Ñuqanchikpas kawsarinchik uywanakuspam, mana chayna kaptinqa chullachasqachiki wañurquchwanña qarqan.

Uywanakuyqa sasam; sasachakuywanmi imatapas qispirichinchik. Tupanakuyipim, awqanakuypipas sapa runa utaq sapa llaqtapas kallpanchakunku. Awqanakuyqariki llaqtakunapa sunqu munaynim kachkan; chayqa manam wañuchinakunankupaqchu, ichaqa kawsarinankupapmi utaq kallpanchanakunankupaqmi. Awqarinakuyqa runapa ruwayninpim tiyan ima. Chayraykum, «*uywanakuypiqa*» tupanakuspa-tupanakuspa musuq kawsayta uqllanku, munayninkumanhina llaqtayaytapas, runayaytapas hatarichinku.

Uywanakuyqa nanachinakuytaqmi, kamachinakuytaqmi, sapa runapa qispiypaq paqarimusqanrayku. Sapakamam munayninmanhina sayarin. Llaqtaña-taq kkillanmantaqa mana mallwanmanchu, hukkunawan tupanakuspam kuska puriristin munayniymanhina wiñarinkuman. Kay qispinanpaq sapa runam sunqunpipuni nanachikuyta mallwachinan; charaykum yachachinakunanku wawanmantapacha, kallpanchakunankupas. *Uywanakuyqa* runapa sunqunpi, munayninpi kaptinmi kamachinakuytas hatarin.

Chayraykum, *uywanakuyqa* aynipi, minkapi runakunapa ruwanan, ima llamkaypipas qispichiyin. *Runapas runayananmi* wawamantapcha

**Uywanakuyqa
nanachinakuytaqmi,
kamachinakuy-
taqmi, sapa runapa
qispiypaq
paqarimusqan-
rayku. Sapakamam
munayninmanhina
sayarin.**

---

machuyanankama. Runa kaspallam *uywanakuytaqa wiñaypaq* ruwanman. Uywanakuspallam ñawray runakunaqa tinkichanakuspanku ukunpipuni runayayta munayninmahina tiyachinku. Uywanakuypim llapa runa munayninmanhina imatapas hatarichin: rimanakuypim sapa runa yachayninta churaspa allinta tupachispa, chaninchaspa, musuq yachaykunata unanchankutaq.

Tukunapaq

Yachachiyqa llapa runapa munayninpim tarikun, manan yachachiqllapapichu nitaq yachachiqkunapa umalliqlanpapichu. Kayna kaptinqa, yachayqa yacharichinakuypim uywanakuypaq kanman. Manam qari-qari kaqpichu nitaq hatun karay kaqpichu, nitaq runa tukuqpichu yachayqa tarikun. Nitaq yachaysapa runallapichu, tiqsimuyu wasillapichu, llaqta umallapichu, hawa suyullapichi ima yachaykunapas kachkan.

Llapan *runapim* yachayqa kachkan: wawapipas, warmipipas, taksa niraqpipas, waynapipas, machupipas yachaykunaqa kakullachkanmi. Chaynaqa, runa kayninchikta qawarispas, ñawray yachaykunata riqsispa, musyaspa ima, yachachichwan. Sapa runapim imaymana yachaykunaqa tukuy llaqtakunamanta hamuptinpas, allinta uywarispa, hamutaspa hatarimun. Musuq yachaykunatapas rimanakuykunapi hatarimuspanchiktaqmi imaymanakunata qispichichwanchik.

Uywanakuyqa rimanakuypim kikinpuni sayarimun. Llapa runapa rimayninpim runayan. Runayaspanmi runakayman qispin. Uywanakuypa *sunqunqa* uyarinakuymi, hukninpa nisqanta yuyaymanaspa, hamutaspa iskayninkupaq «*musuq*» kamachinakuyta qispichiymi. Runaqa imatapas ruwaspan sapakutillam rimanakuyman kutinan, chaypim sunqunta chaninchaspa, allinta yuyaymanaspa rimaqkuna

**Llapan runapim
yachayqa kachkan:
wawapipas,
warmipipas,
taksa niraqpipas,
waynapipas,
machupipas
yachaykunaqa
kakullachkanmi.**

---

runayanku. Runakunaqa simiwanmi, rimanakuypi sunqunkutapas hawkarichispa takyarichinku.

Uywanakuyqa wakcha kaymanta yanapanakuspa hatariymi; hinallataqmi, paqtachayta imaymana llaqtakunapipas haypariy; chaymanta, imaymana kaspapas mana usuchinakuy; aswanqa sasachakuykunapi kaqkunatam llaqtayachina; lliw taksa llaqtakunatapas imaymana ruwaykunawan kallpanchachina, supaychana ima.

Chaymanta, *uywanakuyqa* sapakama runahina qawarinakuymi, runa kasqanchik riqsinakuymi; runa kaspataq nanachinakuyta maskaymi, qispichinakuyman puririyimi, imatapas yuyaymanaspa hamutaymi; imapas munasqanchikpaq kallpachakuymi, rimayninchikwanpas uyariymi. Manapunim sapa llanchikqa imatapas aypachwanchu, wakinninchik chaninchaytam yachananchik. Wakinninchikmi chaninchasqapuni kanan.

**Chaymanta,
uywanakuyqa
sapakama
runahina
qawarinakuymi,
runa kasqanchik
riqsinakuyimi;
runa kaspataq
nanachinakuyta
maskaymi,
qispichinakuyman
puririyimi,
imatapas
yuyaymanaspa
hamutaymi...**

Yachaywasikuna hatarinanpaqqa llapa yachachiqmi sapa yachaqpi yachayninkunata maskanman, taripanman; yachayninqa kikin runapa sunqunpim tiyan, chaypunim sunqun. Kaypiqa «sunqu-tam» *derecho*-man kuskanchachkani. Chaymi, sapa warmi sapa qari (sapa runa) pitapas yachachinman hinallataq pimantapas yachakunmantaq. Chaymi «*interculturalidad*» nispa rimasqanchikqa uywanakunaman tikrasqa kanman.

Intuyinin

Uywanakuyqa chaninchasqa sunquyuq runakunahina riqsinakuymi, ñawray runapa tukuy ruwasqan, kikinpa hinallataq llaqtanpa allinman qispinanpaqqa quykanakunanmi. Runahina kawsayqa rimanakuypi hamutaspa, nanachinakuspa sayariymi. 🐦

Runasimi rimaymanta yachaymantapas pinqakuy

Avelino Gonzales Contreras
Institución Educativa N° 55006 de Andahuaylas
avelinogocon@gmail.com

Chumasqa: Kay qillqaqa, runa masinchikkuna, yachaq warmakunapas imaynanpi qichwasimi rimayta, ayllukunapa yachaynikuna chiqirichiyta pinqakusqankumantam willakun; hinallataqmi, yachaywasikunapi qichwasimi mana allin yachachisqa kasqamantapas qatiparin.

Sumilla: En este artículo se analiza los motivos que han generado vergüenza entre los pobladores y los estudiantes por hablar quechua y difundir los saberes andinos; como también explora las deficiencias en la enseñanza del quechua como primera o segunda lengua.

**Chaynallataqmi
warmakunapas
llaqta
ukupi secundaria
yachaywasimanña
chayaspankuqa,
mana rimayta ancha
munankuñaataqchu.**

Perú suyupiqqa lliw yachaywasikunapim munaynin, yachaqkunata kikin ayllunkupa rimasqan simipi yachachiqkuna yachachinankupaq. Chaypaqmi kamachiqillqakuna kan, hinallataq kikin llaqtankupi, ayllunkupa yachaynikunatapas huk yachaykunawan tinkichispa hamutachinankukaq. Chaynapaq kamachikuykuna qillqasqa kachkaptinpas, wakin tayta mamakuna runa simipi churiwawanku yachanankutaqa manam munankuchu. Chaynallataqmi warmakunapas llaqta ukupi secundaria yachaywasimanña chayaspankuqa, mana rimayta ancha munankuñaataqchu.

Andahuaylaspi, 55006 yupayniyuq yachaywasipim, runasimi yachaq warma, rimayta manapuni munarqachu, chaymi asuykuspa rimapayaptiy, kayhinata niwarqa:

«Runasimi rimaytaqa yachanim, pero manam rimaymanchu; huk punchawmi mamaypa rimasqanta uyarispa, tiendayuq runa asipayarqa; ñuqa rimaptiypas, warmamasiykunam asikunku, manam yachachiqpas imatapas ninchu asipayawaqta rikuchkaspan, upallallam qawawarqa. Manam munanichu quechua rimaytaqa, pinqakunim. Tayta mamaypas castellano yachanaytam munan».

Kay warmapa nisqantapunim wakin mamatay-takunapas ninku: «¿Imapaqtaq warmakunari runasimita yachanqaku, manataq maypipas uyariwankuchu, nitaq ima profesionalman qispirquptinkupas yanapanqachu?», nispanku.

Nisqankumanhinapas wakin warmakunaqa pinqakunkum, hatun llaqtakunapi qichwasimi rimayta. Yachachkaspapas manam munankuchu, warma masinkunapa usuchinanta, asipayananta manchakuspanku.

Taytamamakuna, warmakuna, wayna sipaskunapas, llaqta ukuman utaq huk yachaywasiman chayaspankuqa, runasimi rimaytaqa ancha manam munankuchu; qichwasimi allin rimaq kachkaspankum pinqakunku. Chaynallataqmi, tukuy ima yachaykuna ayllunku ukupi kaqkunatapas, kallpanchayta nitaq chiqichiytapas mana munankuchu.

Wakin yachachiqkunapas, sapa yachaywasipi, warmakunaman wayna sipaskunamanpas manataqmi allintaqa yachachinkuchu, nitaq willarinkuchu, qichwasiminchikpa chaniyuq, sumaq rimay kasqanta, nitaq ayllunchikpa yachayninkuna huk suyukunapipas munana kasqantapas.

**Taytamamakuna,
warmakuna, wayna
sipaskunapas,
llaqta ukuman utaq
huk yachaywasiman
chayaspankuqa,
runasimi rimaytaqa
ancha
manam
munankuchu;
qichwasimi allin
rimaq
kachkaspankum
pinqakunku.**

¿Imataq pinqakuy?

Pinqakuyqa, runa masinchikpa ima yachasqanta mana riqsichiy, rimayninta mana rimay utaq yachasqantapas mana ruway munayninmi. ¿Imaraykum mana munankuchu? Pipapas sarunchasqan usuchisqanpas mana rikurinapaqmi; hawka kawsakuyninta waqaychakuyninmi.

¿Imaynanpitaq pinqakuyqa? Ayllukunapa runasimi rimaymanta, yachayninkuna chiqirichiy mantapas pinqakuyninqa, ñawpamantapachas kasqa, ichaqa mana yachakunchu imay watamanta qallarisqantaqa.

Chay pinqakuyqa kanmanmi: Qichwasimi rimayninchikta rimaspalla yachayninchikkuna kallpanchasqanchikpi, hukkunawan kuskanchaspataq hawka tiyayta mana aypay atisqanchikraykupas. Perú suyunchikpi ñawpa umalliqkunapas, yachaywasikunapi español simillawan yachachinapaq kamachikuykunata mastarisqankurayku; yachaywasipi utaq huk runakunawanpas qichwasimi rimayta mana atispapas pinqakurqankutaq; pinqakuyqa kanmantaqmi runasimi chuya rimayta mana yachasqanraykupas.

yachaywasipi utaq huk runakunawanpas qichwasimi rimayta mana atispapas pinqakurqankutaq; pinqakuyqa kanmantaqmi runasimi chuya rimayta mana yachasqanraykupas.

Perú suyu, 1821 watapi, españolkunapa makinmanta rakikurqa, ichaqa, chay ayllu runamasinchikkuna usuchi, qullqisapa, kaqniyuq kaspanku munasqankumanhina ayllukunata kamachiq runakunaqa manam chinkarqachu. Paykunaqa, ayllukunapa tukuy ima yachayninkunata, runasiminkutapas chaniychayta mana munaspankum, ayllu runakunawan kуска hawka tiyaytaqa manapuni munaqchu kanku.

Chaymi, ayllukunaqa huk niraqkunawan kуска, hawka tiyay aypayta mana atisqankurayku kunankapas pinqakuchkankuraq.

Qichwa rimasqankurayku usuchisqa rikukuspanku, indio cholowan sutichasqa rikurispanku; sasa-chakuypi kawsaspankum qichwa rimayninkuta, ima yachasqankutapas mallwachiya mirachiytapas mana allintaqa kunankamapas munankuraqchu.

Hatun laymi chakrayuq tukuqkuna, hacendado runakunam, ayllukunata saruncharqanku qichwasimipi rimapayaptinqa manam uyariqpas tukuqchu karqanku; hinaptinmi uyarichikunankurayku, castellano simipi rimayta munaspa, kayhinata rimaykukurqankupas «buynus riyas siñur» (buenos días señor), nispa. Atisqankumanhinamcastellanowan qichwawan chapusqatapas rimarqanku: «irmanuymi paqarin llamkanqa» (mi hermano va a trabajar mañana); chaynata rimaptinkupas, misti, utaq qala runakunaqa usuchirqakupunim.

Tayta mamankumantapacha, watan watan ñakariskuraykum kunankamapas manaraq warmakuna runasimipi yachanankutaqa ancha munankuchu. Warmakunapas manataqmi runasimita yachachaspapas allin kallpawan rimaytaqa munankuchu. Pinqakunkus.

Yachay wasikunapi castellanosimillapi yachachina kasqanmanta.

Qullqisapa runakunam munasqankumanhina, ayllu runakunawan hawka tiyay mana kananpaq, kamachiq kayninkupas mana pisichinankupaq, yachay wasikunapi castellanosimillapi yachachinata munarqanku. Paykunapa munasqankumanhinaqa, ayllu yachaykunatapas kallpanchay mallwachiypas manataqmi allinchu karqa.

Chaymi qichwasimi rimayta, ayllupa yachayninkunatapas ñawpa pachapiqa yachaywasikunapi manapuni chaninchanachu nitaq yachachinachu karqa. Warmakuna, waynasipaskunapasqichwasimipi

**Chaymi qichwasimi
rimayta, ayllupa
yachayninkunatapas
ñawpa pachapiqa
yachaywasikunapi
manapuni
chaninchanachu
nitaq yachachinachu
karqa.**

---

rimaspankuqa usuchisqapuni karqanku. Chaymi, pinqakuspanku mana rimarqankuchu.

Kunankamapas warmakunaqa secundaria yachaywasikunaman chayspanku, ayllunkuwan kuska tiyasqankumanta huk llaqtakunaman illaspankupas, kikinkupa rimayninkuta yachaspapas manam ancha rimaytaqa munankuraqchu, pinqakunkuraqmi, manataqmi yachayninkunamantapas willakuytaqa munankuchu.

Educación primaria yachaywasikunapi yachachiqkuna, manaraqmi allintaqa ayllu ukupi yachaykunata huk niraq yachaykunawan tinkuchispa warmakunaman yachachiyta, hamutachiytapas allintaraqchu ruwachkanku. Secundariapipas manaraqmi qichwasimi allin yachachiqkunaqa kanraqchu; manataqmi ayllunchikpi, kikinchipa yachayninchikkunata huk yachaykunaway tupanachispa yachachiytaqa ancha qispichinkuraqchu, mana yachaspanku.

Chayraqmi, kay watakunapi qichwa rimaypi yachachiqkunapas qispimuchkanku. Manataqmi yachachiqkunapas ayllukunapa tukuy niraq yachasqankunataqa qatiparispanku qillqakunata chiqaptaqa qispichinkuraqchu

Chayraqmi, kay watakunapi qichwa rimaypi yachachiqkunapas qispimuchkanku. Manataqmi yachachiqkunapas ayllukunapa tukuy niraq yachasqankunataqa qatiparispanku qillqakunata chiqaptaqa qispichinkuraqchu; qillqa maytukunapi churasqa yachaykunata huk yachaykunawan tinkuchispanku warmakunata wayna sipaskunatapas hamutachinankupaq.

Qichwapi chuya rimay mana atipaqmanta.

Yachaywasikunapi utaq huk llaqtakunaman chayaspapas, hatunpas uchuytas qichwasimi sumaq chuya rimayta mana atispa pinqakuqkunapas kantaqmi. Wakin masinchikkunapas mana sumaq chuya rimaqta uyarispankum asipayaspanku, chaynapa pinqachinku.

Qichwasimi rimayta munaq yachaqkunaqa, manam sumaq chuyatachu chay pachachallaqa rimankumanchu, allimanta-allimantam yachanku, pantastin-pantastin rimaspanku, qillqaspa-qillqaspankutaq, hukpa rimasqanta uyarispa-uyarispa ima. Chaytam wakin runa masinchikkuna, mana musyankuchu, hinaspankum manaraq chuya rimay atiqkunapa rimasqankuta uyarispanku usuchiya qallarinkupacha. Yachaywasikunapi yachachiqkunapas, manataqmi allintaqa warmakunata, wayna sipaskunatapas hamutachinkuchu; chay yachay munaqkunapa rimasqankuta uyarispa mana pinqachinankupaq.

Chuya rimay mana atiyqa, castellanosimi rimay yachaqkunapipas rikukunmi, manam qichwa rimay yachay munaqllapichu, chaymi rimasqankuta uyarispa sarunchayqa mana allinchi.

Kantaqmi qichwasimi rimayta manapuniraq yachaqkunapas; paykunaqa manam qichwasimi rimaytaqa atinkuchu, hinaptinmi chay rimay yachaqkunañataq, yanqakunata rimachispa asipayayta yachanku, astawan pinqachinankupaq. Chay rurasqankuqa manam allinchi; chaymi taytamamakuna, yachachiqkunapas warmakunaman willarinanku mana asipayanakuy, nitaq usuchinakuypas kananpaq.

¿Imapaqmi qichwasimi yachay allin?

Qichwasimiqa tukuy yachaykuna riqsichinapaqmi, mastarinapaqmi, yachasqanchikmanhina sumaq uywanakuypi, huk niraqkunawanpas hawka tiyayman aypanapaqmi kanman, yachaykuna kaqtapas kallpanchaspa uywanakuypaqmi.

Hinachkaptinpas yachaywasikunapi warmakuna castellanosimi rimaq, manam allintachu qichwasimi rimayta yachachkanku, yachachiqninkum qichwa-

**Kantaqmi
qichwasimi rimayta
manapuniraq
yachaqkunapas;
paykunaqa manam
qichwasimi
rimaytaqa
atinkuchu,
hinaptinmi chay
rimay
yachaqkunañataq,
yanqakunata
rimachispa
asipayayta
yachanku, astawan
pinqachinankupaq.**

**Perú suyupi
kamaykuna
qispimusqanmanta-
pacha,
tayta mamakuna,
yachachiqkunapas,
runasiminchik-
mantaqa allimanta-
allimanta
sunquchakuchkan-
chikmi, lliw
ayllunchikkunapa
yachayninkuna-
mantapas**

simi rimay imayna sunquchachiyta manaraq allinta musyankuraqchu yachachinankupaq, manataqmi ayllukunapa yachayninkunatapas allin qatipaykuyqa kanraqchu.

Secundaria yachaywasikunapipas wayna sipas-kunaman qichwasimi yachachinapaqqa kamachikuy kachkanmi, ichaqa allin rimaq yachachiqkuna manam ancha kanraqchu; chayraykum yachaq warmakuna mana allintachu yuyarichkanku.

Manaraqmi runasimita sunquchakuspa rimaq, hinallataq ayllu yachaykuna qatipariq yachachiqkuna llaqta uku yachaywasikunapi karu ayllukunapipas kanraqchu; hinaptinmi sumaq kuyayllawan kusikuqhinalla warmakunaman yachachiyta musyachiytapas manaraq allintaqa atichkanchikchu.

Ayllukunapa yachayninkuna, rimayninkunapas alli-allin kasqantam yachaqkuna mana musyachkankuchu, aswan, huk yachaykunawan tinkuchiytaqa manaraq atinkuraqchu. Chaymi tiqsimuyu yachaywasikunapi yachachiqpaq qispiy munaqkunata allinta qawarichina, allinta sunquchakunankupaq, qispispanku warmakunata sumaqta yachachinankupaq.

EIB yachachiqkunaqa ayllukunapa yachayninkunata huqarispa qillqamaytukuna qispichinankupaqmi yanapakuq kanmanku; chaychá paykunapas allinta sunquchakunmanku.

Tukunapaq

Perú suyupi kamaykuna qispimusqanmantapacha, tayta mamakuna, yachachiqkunapas, runasiminchikmantaqa allimanta-allimanta sunquchakuchkanchikmi, lliw ayllunchikkunapa yachayninkunamantapas.

Kachkanraqmi pinqakuspa qichwasimi rimay mana munaq mamataytakuna, wayna sipaskuna, warmakunapas; ñawpamantapacha, taytankumanta mamankumantapacha, runasimi rimaqkuna usuchisqa kasqanku rayku.

Llaqta ukupi hinallataq karu llaqtakunapi yachachiqkunam qichwasiminchikmanta, ayllukunapa yachayninkunamantapas manaraq allintaqa sunquchakuchkankuraqchu.

Tiqsimuyu yachaywasikunapim, yachachiqpaq yachapakuqkunata allinta yuyaymanachina, hamutachina ima; ayllusimi rimayninchikta, yachayninchikkunatapas sumaqta qatiparispa yuyarinankupaq; kikinichikpa kasqanrayku sunquchakuspanku qillqakunatapas chay yachaykunata qatiparispanku qispichinankupaq.

**Tiqsimuyu
yachaywasikuna-
pim, yachachiqpaq
yachapakuqkunata
allinta
yuyaymanachina,
hamutachina ima**

UJNAYPACHA
Rimanakuypaq
A

YACHAYKUNA

Hawkalla, sumaqla allin kawsaypi tiyasun

Yaneth F. Arévalo Barboza
Universidad Nacional José María Arguedas
1109020191@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kaypiqa allin kawsaymanta qillqasqa kachkan. Imakunatam ñawpa runakuna ruraraqanku paykunapura allin kawsayman chayanankupaq chayta willarikunapaq; chay kawsayqa kikinkupura, apukunawan, unquykunawan hinallataq kawsaykunawan karqan. Chay yachaykunaypaqqa chaypi tiyaq warmitam tapurikurqani.

Sumilla: Este artículo relata el buen vivir en la comunidad. Da cuenta de las actividades que realizaban las personas para llegar a vivir bien entre ellos, con los apus, las enfermedades y la naturaleza. Este trabajo tiene como base la entrevista realizada a una pobladora del lugar.

Tarpunapaqqa,
saymatam
rurananchik,
chakrapim
taksa tuquchakunata
tuquna chay
ukuchapim
inciensota kañana.

Hawkalla tiyakuyqa, runamasikiwan yanapakuymi, allin tiyakuy, wawaykikunata allinta yanapay, allinta uyw ay, kawsaykunata tarpuspa qispichiy. Ima ruraytapas allinta ruray, apukunatapas añanchaspa qawananchik, taytanchiktahina, chayanallataqmi unquykunatapas, sachakunatapas, ima tarpusqanchiktapas sumaqta uywana allpapa ukunmanta llusqisqanmantapacha, wawanchik-kunatahina qawaspa qispichinanchik, chaykunata ruras pam allin kawsayman chayasun.

Sara tarpuyipi allin kawsay

Tarpunapaqqa, saymatam rurananchik, chakrapim taksa tuquchakunata tuquna chay ukuchapim inciensota kañana. Chaywanmi saymana chakra allinta rurunanpaq hinallataq allin kawsay

---

kanapaqqa aqata aqana, aqatapas allpaman upyachina, urqkunaman tinkaripa tarpuyta qallarina. Ñuqanchikpas churapakunanchikmi tukuy ima kawsaytapas sumaqlata qispichinapaq, chaymi sarapas machukunalla wiñamun, trigokunapas achka ruruyqullaña.

Chaymi, ñawpaqtaqa yuntawan sarata yapuna karqa, allpata sumaqta kicharquspa, chakra patapi pacha kuchunakuy karqa. Taksa wawamanta machu payakamam, lliw tarpuqkunapa pachanta kuchuna kuchunawan (cuchillo) karqa. Chayta huñurquspam mamasarapa kasqanman churana, chaynallataq, animuchakunata, aqakunata, llampukunata rurana karqa. Pachataqa churarqanku sarakuna ñuqanchikwanhina kananpaq hinaspa allinta wiñamunanpaq, chayta tukurquspam tarpuyta qallarina karqa.

Runamasinchikwan allin kawsay tarpuy

Allin kawsaytaqa rurana llapallanchikmantam huk runahinalla, huñuykanakuspa llamkana. Warmachakunapas churapakunkum yakuchakunata haywayllapipas, kuskanchakuspam ima llamkaytapas, ruraytapas qispichina.

Chaymi allin mikusqapas kasunchik, yanapanakuspanchikqa imallatapas aypunakusunchikmi. Allin kawsayqa sumaq tiyakuymi, sumaq imatapas yanapanakuymi, runamasiykiwan ima ruraypipas ruraysinakuymi.

Hukllapi yanukuy, mikukuy, hinaspa kawsay sumaq rurakuy yanapaykanakuspa tutayaykama kay. Chaynatam allin ima kawsay kananpaqpas imatapas rurakuna, ñañantin, turintinhina ima rurakuytapas ruraykuspa.

Manañayá kunan punchawkunaqa chayñañachu; aswanqa sapakama imatapas rurachkanku manaña

**Pachataqa
churarqanku
sarakuna
ñuqanchikwanhina
kananpaq hinaspa
allinta
wiñamunanpaq,
chayta tukurquspam
tarpuyta
qallarina karqa.**

---

wakinpi hamutaspa, munasqankuta maskaspa.

¿Imaynatataq ñawpa pachapi hampinakurqanku?

Ñawpaqqa ima unquytapas qurachakunallawan hampikuymi karqa. Wawakuna saymaymi umachanmanta waspichina, chaymi karqa; achka qurakunata timpusqawan ima unquytapas sayachina karqa.

Ñawpaq ima unquy kaptinpas hukmi karqa urqukuna qayaq, paymi tukuy qurachakunawan hampirqa; urquwanmi pay rimarqa, animuchakunata upyachirqa tukuy imatam urqupaqqa churarqanku. Chayta ruraspam allinyarqanki, wakin urquqa qawarikuqmi karqa.

Wawachakunata qawarin, chaymi qawarisqanmanta hampichina karqa. Hampitam ruraraqanku tukuy quramanta hampiq runakuna warmiraq qariraraq, chay hampillata upyaq karqanku, allin kanankupaq, kallpanchakusqa kananpaq.

«Qala pariqu» unquywan sumaq kawsakuy

«Qala pariqu» unquyqa lliw ukuykipim rikurisunki, machu ruyrukuna, rasca rascahina, tupaykuptiykiqa piñakunmi, rupapakuykuna qallarikun. Ñawpaqtaqa sumaqta ima unquywanpas kawsakuy karqa. Kawituchapi unquqtaqa sumaqchata sapachallanta unquchina. Chaypaqmi kawitupa muyuriqninpi achka waytata, rosasta watana; ima rurukunatapas unquqpa muyuriqninpi churana.

Chayraykum sumaqlaña asnaynin, chayna kachkanankamam unquytaqa kuchunachawan llampuchakunata kuchuspa, llampupayana mana qala pariqu piñakunanpaq. Chaynallataq, unquqmanqa ayrampu yakuta upyachina, hinaspa amuspa pukuna lliw aychachanman; umanmanta chaki patankama, ima mikunakunatapas manam tasnuchinachu;

**Chaynallataq,
unquqmanqa
ayrampu yakuta
upyachina, hinaspa
amuspa pukuna
lliw aychachanman;
umanmanta chaki
patankama,
ima
mikunakunatapas
manam
tasnuchinachu**

---

tasnuchiptiykiqa piñakunmi, kinwata yanuptiykipas qala pariquqa pipurparinmi.

Ima lawachakunatapas mana yanunachu, hinallataqmi hamkakunapatas mana hamkanachu, tuqyaptinmi qala pariquqa tuqyayta qallarín. Chaymi supayllataña kawsachina. Wawachahinam unquypas, imachantapas tupaykuptiykiqa piñarpakunmi, hinaspa mana ripukuyta munanqachu.

Qala pariquwan pipas wasipi kaptinqa papachakunata, maswachakunata mana tasnuq nitaq pipuq mikunachakunata mikuchina. Imamikunatapas mana tasnuchispa yanuna, unquyqa watukamuwanchikmi, chaymi sumaqta unquywanqa kawsakuna, chaskina tukuy imachakunata ruraspa ripukunankama. Manachayqa unquyqa piñarqkunmanmi hinaspa unquyqa wañurqunmanmi.

«Rupay tawalliru» unquy

Kay unquyqa anchata rupaypi kankarpaptiyki hinaspa chiriman rirpaptiyki hapisurqanki. Chay unquyqa qasquykita, wasaykita matirpasunki, hinaspa yawarta tuqachisunki. Chaypaqmi, allpa ukuta allaspa «bernaku»¹ uruta maskanayki. Chayta tarirquspa sumaqta hamkana lechexapi upyana.

Sapapunchawmi sumaqchallata quñichallapi tiyana; yakuchakunatapas quñichallata upyana tukuy qurachakunawan, rupapakuy kaptinpas ispaychakunawan sumaqchallata lliw ukunta maqchina. Ima chiritapas manam upyanachu, unquyqa piñakunmi; chaynarquspa aswan unquqpata kunkanta matirquspa wañurqachinman. Chaymi quñi ukuchallapi tiyana.

Sapapunchawmi
sumaqchallata
quñichallapi
tiyana;
yakuchakunatapas
quñichallata upyana
tukuy
qurachakunawan,
rupapakuy
kaptinpas
ispaychakunawan
sumaqchallata lliw
ukunta
maqchina.

---

¹ Allapapi papa uru, hatun niraq.

Imaynatam kunan hampikunchik ima unquytapas

Kunanri ima waqrañachá papakunamanta, sarakunamanta unquyqa hamuykuchkan. Químico hampikunawan tarpuptinchik, imapas mikunakunamanpas tukuy asnaqkunallataña churachkanchik.

Ñawpaqqa imapas chakrapi tarpusqallaykita hinakurqanki, coliflortapas yanuspa kinwatapas sumaqta, maraychapi kutaspa chunka runtuyuyta tiqtiykuniku, miskillataña waspiriykun. Kunanqa, imañachá tukuy imataña churachkanku, chaywan runakunaqa wirayaykuspa unquykuchkanku.

Ima unquy kaptinpas manañam unquy chaskiy kanñachu; «qala pariqu» hapikuptinqa raskillaña richkanchik hampina wasi punkuman. Llapa hampita wallpa kaqlla upyachkanchik, hinaspa anchata aswan unquchkan.

Tukuyta aychanchikmanqa churaykachikuchkanchik, ima rupapakuy kaptinpas raskillaña hampi munachiq wasikunaman richkanchik. Chayta rurananchiktaqa sumaqta qurachakunawan ima ispaychakunawanpas, llampuchakunawan hampikunanchik. Imañachá kunanqa, wawapas paqarisqanmantapacha hampitaqa upyachkanña, manaña hawkalla, sumaqlla unquywan tiyakuyqa kanñachu.

Tukunapaq, ñawpaqqa sumaqmi runamasinchikwan kawsakuy karqa, yanapanakuspa ima, mikunachakunatapas haywaykanakuspa, tarpuykunapipas sumaq kawsakuyqa sumaqllaña karqa. Unquykunawanpas hawkalla tiyakuy karqa, sumaq chaskina, warmatahina qawana. Kunanqa manañayá chaynañachu; chay unquywan hawkalla kawsakuytapas anchata qunqarqunchik, tukuy qurachakunakunawan hampinakuytapas qunqarqunchikña. 🐦

Ñawpaqqa
imapas chakrapi
tarpusqallaykita
hinakurqanki,
coliflortapas
yanuspa kinwatapas
sumaqta,
maraychapi kutaspa
chunka runtuyuyta
tiqtiykuniku,
miskillataña
waspiriykun.

Ayllumanta yachaykuna yachaywasipi yachachinakunapaq

José Pardo Gómez
Universidad Nacional José María Arguedas
jpardo@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay qillqasqapiqa huñurisqa kachkan, tukuy ima yachaq wawqipaninchikkuna sapa ayllupi yachayninkuna; paykunam ancha qunqasqahinaña, mana pipa musyasqan, mana pipa qawasqan tarikunku. Paykunaqa yachayninkunawanmi yachaywasikunaman asuykunmanku, chaywan yachaqkunapa sunqunta llanllarichispa, llapan yachariqkunata ñawray ayllukunapi kallpacharinankupaq.

Sumilla: El presente artículo recoge la práctica de los sabios de los pueblos, donde perduran a través de sus conocimientos y que se encuentran casi escondidos. Dichos conocimiento deberían ser útiles en la escuela, donde los sabios pueden enseñar con autoridad y fortalecer a los estudiantes de diferentes grupos etarios en las comunidades.

tukuy pachapi
runamasinchik allin
kawsayman, hawka
kayman,
runayayman ima
sumaq uywanakuypi
qispinanpaq

Kay qillqasqapa riqsichikuyninqa, mastari-kamuchkan yachaqkunapa kawsakuyninmanta, ruwayninmantapas; sapa llaqtapim paykunaqa ñawpa pachamantaraq tarikurqanku. Chayraykum kunan yachaqkunata yupaycharisun, imarayku ayllunchikkunapi tarikusqantapas. Chaymi aswanqa riqsparisun, paykuna imakunapi yanapakusqanta; tukuy pachapi runamasinchik allin kawsayman, hawka kayman, runayayman ima sumaq uywanakuypi qispinanpaq.

Imaynata yachaq kayman qispisqan

Achka willakuymi yachaq kayman qispiyninpas, chaykunata allinta yuyaymanaspa sapakamata

---

taqachaspa willarinakusun, ninkum. Yachaqqa ayllunkunamantam llusqin -nispa; chaypas allinmi. Taytanchu, mamanchu utaq machutaytanchu kanman karqa yachaq, chaymanta llusqin.

Wakintaqmi ninku, illapaschiki hapirqurqa, chaymantapachas apukuna yachayta quykun -nispa. Hukkunataq ninku, yachaqsi yachachinman karqa, nispa. Mayqan kaptinpas allinmi, chaykunaqa kikinkupa yachaynin allin musyaspa puquchisqanmi, chaymanhina rurayninkuna allin chaninchasqa apayninmi.

¿Imakuna yachaqkunataq llaqtanchikkunapi tarikunku? Tukuy pacha puriymentaraqmi kay kawsakuykunaqa riqsisqapuni karqan; chaynallataqmi yachaykunaman ñispapuni ayllupi kawsayqa allin ñanninta kicharirqan. Chaymi kunanqa wakin chiqap yachaqkunapa puriynta riqsirisunchik kay qatiqninman:

Pachamamawan apukunawan rimaq: Sapa ayllupim wawqi paninchikkuna kay yachay purichiqqa tarikun; imaynamanta yachaynin puquchisqanpas. Chaymi, paykunaqa ayllupa riqsisqan kawsanku, apunchikkunawan, pachamamawan muyupa purisqanmanhina rimayta yachanku.

Qayapaq: Yachayninpa atisqanmanhinam, paykunaqa warmi qari kaspapas, manchariy unquykuna hampiyta yachanku. Sapa ayllupim imayna hampina kasqanta yachayninmanhina ruranku. Paykunapa yachayninqa kikinpa ukunpim tarikun; makinpi, siminpi, ñawinpi, umanpi, sunqunpi ima. Chayraykum atinanta utaq mana atinanta musyan, chaymanhina unquqkuna yanapananpaq.

Hampiq: Paykunapas tukuy kawsaypim yachayninta maskanku, hinallataq allinta puquchinku. Achkam willakunku, wakinsi yachanman mamataytanmanta;

**Tukuy pacha
puriymantaraqmi
kay
kawsakuykunaqa
riqsisqapuni
karqan;
chaynallataqmi
yachaykunaman
ñispapuni ayllupi
kawsayqa
allin ñanninta
kicharirqan.**

---

wakintaqsi kikinkupa yuyaynillanmanta; wakintaq unquyta tarispa imayna hampikusqanmanta, chaymanhina allinta musyapasqanmanhina. Imaynata yachakuspapas aswanqa ayllunchik ukupi yanapayninmi ancha chiqapqa.

Sapa ayllupim tukuy niraq hampiqkunaqa tarikunku, paykunam kanku: Pakitullu hampiq, muqa hampiq, wayra hampiq, kirikuna hampiq, wiksa nanay hampiq, qawarisqa hampiq, tullu nanay hampiq, pukyu wayra hampiq, hukkunapas. Chaymi sapakama ayllunkupi imayna hampiyta yachanku.

Uywakuna mirachiq: Hinallataqmi paykunapapas yachayninku atipasqa, uywakuna mirachinankupaq. Chaymi paykunaqa tukuy ima qatipayninta riqsinku yachanku; tukuy ima uywa illakuna imayna chaninchayta, apukunaman qupuyta chay uywakuna ancha mirananpaq. Chaymanhinam paykunaqa hatun apupa qayllankunapi tiyakunku, achka uywankunata mirachispanku.

**Sapa ayllupim
tukuy niraq
hampiqkunaqa
tarikunku,
paykunam kanku:
Pakitullu hampiq,
muqa hampiq,
wayra hampiq,
kirikuna hampiq,
wiksa nanay
hampiq,
qawarisqa hampiq,
tullu nanay hampiq,
pukyu wayra
hampiq,
hukkunapas.**

Kuka qawaq: Paykunapas kanpunin sapa ayllupi, chaymi mana niraqllachu yachayninku; aswan riqsinku imayna kuka mama tarikuy ninta, hinallataq sunqunpi makinpi, ñawinpi yachayninkunaqa, kuka mamapa mastakuy ninta ñawinchayta yachanku, chaymanhina ima yachaykunatapas qillqasqahina rikuriptin riqsiykunku.

Awaq, simpaq: Paykunapas yachayninkunata mirachinku, sapa ayllupi munayninku riqsichinankupaq. Chaynallataq yachayninku rikurimun, mamataytanmantaraq, utaq ayllukunapa yachachisqan yachaykuna. Chaymi mana lliwchu chay away simpaytapas yachanchik, wakinta allinta yachanchik, wakintaqa mana. Chayraykum qispinpuni ancha puqusqa yachayniyuq; paykunam tukuy niraq pachakuna awaq sapa llaqtapi, punchu utaq lliklla awaypi, tukuy pacha ruraypi yanapakunku.

Hinallataq waraka, waska, tukuy ima simpaypi, chaykunawan llaqta ayllukuna allin kawsananpaq.

Kawsay uyway: Paykunapas qispillantaqmi ancha chiqap kawsay uyway yachayniyuq. Chaymi, sapa llaqtapi allin kawsayniyuq ayllukuna tarikun; paykunam imayna tarpuyta, hallmayta, kawsay huñuyta ima, allinta yachanku. Imanasqa, tukuy imapa willakuyninta kawsay uywanapaq riqsinku. Mayupa qapariyninta musyanku; llapa mallkipa willakuyninta ñawinchanku; uywakunapa willakuyninta uyarinku, ñawinchanku ima. Musqukuyninkuta hamutanku; tutayypi hanaq pachawan rimanku. Chay yachaykunam chiqapta yanapakun kawsay uyway atinapaq.

Imayna sunquyuqtaq paykunari

Llapan yachaq wawqi paninchikkunaqa llampu sunqullam, paykunaqa aswanmi munanku ayllunchikkuna yachasqan yachananta. Chayraykum, yachasqanmanta minkakuptinqa utqaylla sayarinunku. Hinallataq llampukayninpi aswan hawka kayllapi kawsakunku.

Imaynatam kay yachaqkuna wawakunawan tupanmanku. Kay tukuy sumaq yachaykunaqa manayá chiqaptachu warmakunaman chayan; aswanqa karunchakun, taytamama ayqichin, chaynallataq yachachiqkunapas.

Chayraykum, iskay simipi imaymana uywanakuymanta yachachiqkunaqa tukuy sunquwan mamataytakunata, kamachikuqkunata yachaqkuna-tawan minkarinanchik; kuskamanta minkanakuspa allin kamachiqillqa qispichinapaq. Chaywan chay yachaqkunata minkaykusqa warmakuna kuskanchasqa kanankupaq.

**Llapan
yachaq wawqi
paninchikkunaqa
llampu
sunqullam,
paykunaqa aswanmi
munanku
ayllunchikkuna
yachasqan
yachananta.**

Tukupaynin

Kay qipa watakunaqa manañam ancha yupaychankuñachu kay tukuy ima yachaq wawqipanchikkunataqa, chayraykum ayllukunaqa illaq sunqullaña kawsakunku.

Yachaywasikunamanqa sasatapunim kay yachaykunaqa asuykun, aswanmi mana sunquwan yachachiqkunaqa llakisqata qipachinku. Imaraykutaq chayri? aswanmi yachachiqkuna mana allintachu qatirinku chay imayna yachachiykunata, hinallataq mamataytapas huk niraq wawsaykunawanña intukunku.

Llaqta kamachikuqkunapas aswanmi yuyarinanku kay yachaqkunapa warmakuna yanapananta, ima rayku? runa kayninchik allin qispisqa, kuyakuq, allin llamkaq kananrayku.

Kunan pacha warmakunañataqmi manaña ima yachaytapas taytakumantaqa nitaq mamakumanta chaskinkuñachu, aswanmi karuncharqukunku chay yachaykunamanta, chayraykum puñusqahina kawsakunku, wakchahina purinku, llaqtanmanta yachaykunata qunqaspanku.

Kunan pachaqa, aswanmi karuncharqun ayllupi yachachinakuykunaqa, chaymi qunqanakuyman ayllupura chayachkanchik.

Chaymi nichwan, llapan yachaqkunam yachachinanku uchuychamanta tiqsimuyu yachaykama ayllupa llaqtapa yachayninkunata, allinta kamachikuykunata matipaspa.

**Kunan pachaqa,
aswanmi
karuncharqun
ayllupi
yachachinakuy-
kunaqa, chaymi
qunqanakuyman
ayllupura
chayachkanchik.**

Willakuyninwan yanapakuqkuna

Enríquez, P. (2005). Cultura andina. Primera edición Puno - Perú

Mamani, H. (1998). Pachamama te habla. Arequipa: Tiki ediciones.

MED-DIGEIBIRA. (2016). Propuesta de la pedagogía Intercultural. Lima: M. Educación.

Mayumanta

José Carlos Arévalo Quijano
Universidad Nacional José María Arguedas
jcarevalo@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay qillqapim Chumbao mayu paqarimuyninmanta riqsichinchik, Apu Qurawiri hichpanmanta tuqyamuspa Andahuaylas wayllakunata qarpan. Kunan pachakunapi mayuqa qanrachasqa kachkan; chayraykum minkakuyta atinanchik, sachakunata tarpuspa pachamamata uywana.

Sumilla: El artículo da a conocer que el río Chumbao, nace del cerro Qurawiri, cuyas aguas son utiliza-das para el riego del valle de Andahuaylas, sin embargo, el río ha sido contaminado y se ex-horta a cuidarlo y protegerlo sembrando árboles nativos y conservar el ecosistema.

Chaypis yakupa
sunqun, kachkan,
chaymantas
yakukuna
huñunakuspanku
mayu puririmun;
yaqa
kimsa chunka
kilometrosta,
Ccoyahuacho-
kamallam
yakuqa chuyay
chuyacha puririn.

Runakunam ñawpa watakunamantapacha taki-kunawan harawikunawan, willakuykunawanmi Chumbao mayumanta rimarqanku. Kanankamapas takikunaqamiskichkanmi, sapapukllaypi mayumanta uyarikun; mayun Chumbao apu Qurawiripa urankunamanta paqarimun, Lliupapuquio marka suyuchamanta (4300 msnm), chaykunapis quchakuna kachkan Pampahuasi, Antacocha, Paccococha, Huachhuacocha, Torococha, Aura apacocha, Perucococha sutiyaqkuna.

Chaypis yakupa sunqun, kachkan, chaymantas yakukuna huñunakuspanku mayu puririmun; yaqa kimsa chunka kilometrosta, Ccoyahuachokamallam yakuqa chuyay chuyacha puririn. Chayta rikuspaqa uyachaykitapas rikukuwaqchá.

Chumbao mayuqa lliw wayllakunatam qarpan, yarqakunata kamachirqanku yaku chayninta purinanpaq. Chaykunawanmi qarpaspa sachakunata ruruchinku, tukuy ima kawsaykunata, Poltocha, Huasipara, Puiso, Ccarancalla, Salinas ayllukuna tarpuspanku, puquypim sumaqlлатаña kawsaykunaqa qawakun.

Aswanmi, runakuna mayunchiktaqa qanrachanku, aqkunata, rumikunata urquspanku; wakinkunaña taq rumikunata kutayta qallaykunku, chaykunawan wasikunata pirqanankupaq. Chayta ruwaptinkum qilli, yana, yakuqa mastarparikun, chayna kaptinmi, challwachakunapas lliw chinkarqunña.

Machu taytaymi apawarqa warmallaraq kaptiy, yarqa aspiyman apawarqa, Antapata wayqupi kay mayunchiktaqa allin chuyay-chuyaychata rikumurqani, challwachakunatapas kusi kusilla, challpakacharqanku. Hinallataq, hampatukunapas, runamasinchikkunapas ukun maqchikuq rirqanku, chayta yuyarispaymi llakikuni. Kanan watakunapim mayunchiktaqa runakuna qanrachanku.

Lliw runakunam, ispasqankuta hinallataq tukuy ima qanrakunata churkurparimunku, yaku aysamusqanmanhina, asnaq asnaqmanmi mayupa patantakama, wayrapas pukumun, manañan allinñachu kay mayunchikqa, wañusqahinañam kachkan.

Yaqa chunka pichqayuq ñawpaq watapim, mayupa patanpi rayan, kapuli, qiñwa, tara, pino, lambras sachakunam karqa; chaykunawanmi mayuqa, sumaqta rikukurqa. Chay sachakunam pisi pisillamanta, chinkarparin, suwa allarpariptin, wakín sachakuna qunqayllamanta chakirparin, qullqi usuyta llamkarachinku.

**Machu taytaymi
apawarqa
warmallaraq kaptiy,
yarqa aspiyman
apawarqa, Antapata
wayqupi
kay mayunchiktaqa
allin chuyay-
chuyaychata
rikumurqani,
challwachakuna-
tapas kusi kusilla,
challpakachar-
qanku.**

Chaymi mayuqa kunanqa qala karparin. Kananqa qacha yarqahinallañam kachkan, wakin runamasinchik, patanman tukuy qanrakunata wikapaptinku, wischumuptinku mana uywasqa kaptin.

Umalliqkuna yuyaptillankum, mayupi lliw qanrakunata urqunku, pichanku; chaypaqmi llamkaqkunawan minkarikunku; paykunam llamkaykunapi churapakunku, hinallataqmi yachakunapas huñunakuspanku qanrata urqunku, runa qupakunata mayuman wikapasqankuta.

Pi runa llaqtanchikman chayamuqqa; mayunchikmantam tapukunku, ¿imaynanpitaq Chumbao mayu qanra kachkan?. Aswanmi quya raymi, kantaray, ayamarqa, puquy raymi killakunapi mayuchaqa yapakamun, parachakunawan, llullarimun ñisyuta pararamuptinqa. Uchuy puquy, hatun puquy, hinallataq pawkar waray killakunapiqa mayuqa qaparin manchakunapaqhina, tukuy imatam apan purisqanpi.

Sapa watam hanay urqkunapi quchakunata pirqamunku; quchakuna parawan huntalla kanankupaq. Chayraykum chakrapi llamkaqkuna yaku mana usyananpaq minkanakunku.

Yaqa chunka pusaqniyuq watañas iskay qucha kallmarqakamusqa, chaypis Andahuaylas llaqta-ta yaqalla mayu millpurparin; runakunaqa qatakunamansi ayqirisqanku. Tutamanta achikyanankama chay karpariptinmi, chayllaraq runakunapas Chumbao mayu kasqanta yuyarinku.

Tukupanapaq

Chumbao mayuqa sasachakuyipi kachkan; manaña chakinanpaq, manaña putka kananpaq, minkarikusunchik, mana qanranchanapaq; sacha-

**Sapa watam
hanay urqkunapi
quchakunata
pirqamunku;
quchakuna parawan
huntalla
kanankupaq.
Chayraykum
chakrapi
llamkaqkuna
yaku mana
usyananpaq
minkanakunku.**

---

kunata patankunapi tarpusunchik. Chayna kaspaga, icha sapa kuti mayu chayarimuptin chakrakunata, wasikunata mana apanmanchu.

Hinallataq Chumbao mayu chuya kaptinqa, challwachakunapas, hampatukunapas rikurimunqaku, waytachakunapas wiñamunqaku. Chayna kaptinqa mayunchikmi kusikunqa, pichinkukuna, chiwakukuna, qintikuna ima, mayutaqa kawsari-chinqaku. 🐦

**minkarikusunchik,
mana
qanrachanapaq;
sacha-kunata
patankunapi
tarpusunchik.**

MUSYAYKUNA

 UJNAYPACHA
Rimanakuypaq **A**

Isapa kawsakuynin

Heberth Loa-Gonzales
Universidad Nacional José María Arguedas
capu.heberth.loa@gmail.com
Karina Villcas Zamora
karinivillcas66@gmail.com
Nancy Anita Navarro Granados
ngna193@gmail.com
Guillermo Peña Zedano
111920192@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay willakuypiqa Isapa kawsakuyninmantam willakun. Payqa, mamanpa wixsanmantapacham tiqsimuyuta musyamun. Chaynallataq, yachay wasipi, markanpi, ayllunpi sasachakuykunawan mallwarisqanta willawanchikpas; chayraykum, musuq kawsayta maskaspa markanmantapas ripukurqan.

Sumilla: En este cuento se relata la vida de Isa. Ella comienza a percibir el mundo desde el vientre de su madre. Asimismo, nos cuenta las dificultades que padece durante su desarrollo en la escuela, comunidad y familia; por ello, decide migrar en busca de una nueva vida.

Sonoka llaqtapi
iskay chunka
iskayniyuq
punchawta, quya
raymi
killapi, Isabel
paqarimurqan.

Sapa punchawmi saykusqa tarikuni, chayraq Swawa paqarimuqpaqa aswanmi sasachakuy, chaymi isqun killamantahina llusimuni, mamaypas unqukuwaspam ñakarin. Chaynam, Isabelqa tiqsimuyuta, mamanpa rimayninta, samayninta musyayta munarqan. Hinaptinmi, Sonoka llaqtapi iskay chunka iskayniyuq punchawta, quya raymi killapi, Isabel paqarimurqan. Chayqa kanman karqan waranqa isqun pachak qanchis chunka suqtayuq watapi. Chaymi, chawpi punchawta mama Inésqa wixsan nanayta qallarimurqan, paymi yacharqa warmi wawan kananta. Ñawpaq wawayki warmikaptinqa, taytamamaykikunamanmi saymata,

---

hawka kawsaytapas unanchanki —nirqam.

Mama Inésa qaparkachayninta uyarispankum qusanraq, ayllunraq, wawankuna imaraqmi, iskay wachachiq warmikunata Inésa wachakuyninpi yanapaykunankupaq utqayllamanña qayarqanku. Kay warmikunam llamkaymantaqa aswan yanapakuyma atinku ancha waylluyninwan, munayninwan, kuyakuyninwan ima, kawsayrayku yanapakurqanku. Chaymanhina llapan wiksayakuq warmikunapas mana ancha llakiyuq kanankupaqmi, kusi kusilla wiksampi wawankuwan kanankupaq.

Chaymi, Inésa qusanqa ancha kuisqa karqan; aycha apamuq rirqan; aswanqa hatun chitadam apamurqa. Chayta nakaykuspan warminman mikuykachinanpaq. Hinallataqmi, taytamamankunapas utqayllamanña wata yupana rapita hurqumuspanku ñawincharqanku. Hinaptinmi, chay punchawqa tarpuy uku qallariynin kasqa, chayraykum, warmataqa Isawan suticharqanku. Isa sutipa musyayninqa allin sumaq kawsaymi; chaynallataqmi, taytanchikpa yakun churaqpa mamampa sutin kasqapas.

Inésa ñañantaqmi itana apamuq rirqan; chaytam-sara lawaman hinarqan. Chay quram wachakuq warmipa aparichiy yawarninta sayachin. Hinallataqmi, chay punchawqa achka ayllukuna suñaykunata aparisqa chayaykamunku, aswanmi, warmi warmaqa makinpi ancha saymayuq chayamunpas.

Chaymi, punchawpa risqanmanhina, Isa nirqan:

—Manam pachata hamutayta atinichu, allinchushinam mamaypa wiksa ukunpi karqani. Wakin punchawmi, ukuy nanan, chiripas nisyutam chiriwan, runapas yanqam qayaykachakun; ichaqa,

**Isa sutipa
musyayninqa allin
suma
qawsaymi;
chaynallataqmi,
taytanchikpa yakun
churaqpa mamampa
sutin kasqapas.**

---

mamaypa qipinpim tukuy punchaw waqaychakuni, yachanim karu ñankunata rinaykuta, chakakunata chimpanaykutapas. Isa, Isa —nispanmi llapallan ayllyu qayawan, chayta uyarispay lataywan rini, kaqllamanta mana qayamuwananpaq.

Kunan pachapi puriyta yacharquptiyimi rinriypi huk rimay saqaqamuwan.

— Manam atinkichu yuyayta mamaykipa wiksa ukunpi kasqaykimanta, nispa; nitaq kaymantapacha tukuy ima rurasqaykita rimay qallarisqaykimantapacha, nisparaq.

Hinaptinmi puntakaq rimayniypi ma...ma...má, niyta atirqurqani. Chaywanmi, mamay jaqaqáy!, nispa kusirqukurqan, taytayñataqmi uyariwaspa llakikurqan, mana pa...pa...pá, niyta atiptiy.

Mamaymi pichqa wataymantapacha niwarqan:

—Sapa tutam, punchawpi ruwasqaykikunata ñawinchanayki, chaynapim, allin mana allin ruwasqaykikunatapas hamutanki —nispan.

Ichaqa, wakin punchawqa masiykunawanmi taytaypa chakranpi pukllarqanipas, chaypim llaqtamasiykuna taytayta huñurqanakuspa yanaparqanku. Wakin punchawpiqa taytaymi ñañamasiy Karinapa chakranta papa tarpuq rirqapas.

Chaymi, Karinawan yanukuypi pukllarqaniku; rumichakunawan utaq mitumantam mankaykutapas ruwarqaniku; chaypim, imaymana mikuychakunata yanukurqaniku. Rupu waytam chaqipa karqan, kaspichakunam wisllayku karqa, lanraspa chaki rurunmi chitachayku karqa. Chaynatam ima kawsaytapas pukllakuyniykumanhina tikrachir-qaniku. Ichaqa, wakin punchawpim ñaña-masiywan imatapas qichunakuspa piñachina-kurqaniku,

**Karinawan
yanukuypi
pukllarqaniku;
rumichakunawan
utaq mitumantam
mankaykutapas
ruwarqaniku;
chaypim, imaymana
mikuychakunata
yanukurqaniku.**

---

chaymantaqa, kaqllamantam allinpanakurqanikupas.

Chayna, pukllasqaypim nisyuta pachaytapas qanracharqani; chaymi mamaypas llapa pachata aparikuspa paqchiman taqsaq rirqan. Ñuqañataqmi, atisqay pachallata taqsaysirqani. Chaynapim, chulliwun unqurqurqani, sinqaymantapas ñutiypas nisyutam tuyturqan, ukuyñataqmi chiqapta ruparqan, manam kawsanaytapas yachakurqaniñachu. Chaymi, taytamamay raskikachayta qallaykurqanku. Taytaymi qura maskaq siqaykurqan; chaykamam mamay puqusqa ispaywan maylliarqan, paya-mamayñataqmi qayapawaq hamurqan, chaynapim qaliyarqanipas.

Pachapa risqanmanhinam mallwarqani, chaymi mamaypas ima ruraykunamanpas kamachiwarqaña. Wakin punchawpim mamayta yanuypi yanaparqani, taytaymanñataqmi, quqawninta llamkaq riptin aparqani. Ichaqa, sapa punchawmi Chaqa urquman chitata michiq qatirqani. Chaymantam, wasiyta, sachakunata, waytakunata, ñankunata, yakukunata ima, rikumurqani. Aswanmi, waylla pampapi kuchpakuspay hanaq pachata qawarqani, ¿Imaraq wakpi kan? —nispay, tapukurqanipas.

Rumikunatam taqwini uruchakunata maskaspay, chaypim karqa asnu urucha, tikti uru, kaspi uru, akatanqay uruchapas; hinallataqmi, mullakapa, kawkapa rurunkunata mikukurqani. Chawpi punchawtañataqmi quqawniyta pampapi mastaykuspa miskita mikukurqani. Lawliku chitachaywan kуска. Inti waqtaytam chitaykunata qaykumurqani. Ñan hamusqaypim chitaykunapas chityaspa kutimurqan. Chaynam, sapa punchaw mana ima llakiyuq kawsakurqani.

Musuy wata chayarqamuptinmi yachay wasiman rinay tuparqamurqan. Ichaqa, manam taytamamay yachapakuq rinayta munarqankuchu. Paykunam

**Rumikunatam
taqwini
uruchakunata
maskaspay,
chaypim karqa asnu
urucha, tikti uru,
kaspi uru,
akatanqay
uruchapas;
hinallataqmi,
mullakapa,
kawkapa
rurunkunata
mikukurqani.**

**Tumpan
manchasqaraq,
llakisqaraq, kusi
kusiraq
purimusqaymanta
yachanay ukuman
yaykurqunipas.
Wakin sullkay
yachapakuqkunam
wakmanta,
kaymanta
qawapayaykamu-
wanku**

nirqanku: —¿Pim chitata michimunqa? ¿Pim yanuyypi yanapawanqa? ¿Pim quqawta apanqa? —nispa. Hinallataqmi, yachay wasipas karupiraq karqan, chayraykum, mana yachapakuq yaykurqanichu, ñuqallañam llaqtaypi qiparqurqani. Ichaqa, ñuqaqa anchatam riyta munarqani, chayta uku sunquypi yuyaymanaspaymi llakikurqani.

Huk punchawmi achikyaqninpi mamayta taytay-tawan achi anyanakuqta uyarirqani; chaypim, taytaypas yachapakuq mana risqayta yacharqanchu. Chaymi, paykunawan tiyanaypaq pusawayta munarqanku. Hinaspam, yachaywasiman rinaytapas kallpachawarqan. Ichaqa, taytamamaypa pi yanapaqninmi mana ancha karqanchu, chayraykum, wasiypi yanapaq qiparqurqani.

Chaymi, punchawpa risqanmanhina taytamamaypa achi ancha rimayninwan mañakuyninwan; chayraq taytamamaypas yachaywasiman kachawayta munarqurqankupas.

Huk punchawmi, puquy killapi chayraq hatun karay yachaywasi kasqanta rikurquni. Yachay wasipa muyuriqninta chayarquspaymi kusionqallaña qawakachaykukurqani. Llapa warmata, pitakachaq-taraq, chintakachaqtaraq, qapariqtaraq, mikuqtaraq ima, rikuykurqanipas.

Tumpan manchasqaraq, llakisqaraq, kusi kusiraq purimusqaymanta yachanay ukuman yaykurqunipas. Wakin sullkay yachapakuqkunam wakmanta, kaymanta qawapayaykamuwanku; hinaspapas, paykunapuram rimaykunku qawa qawaykamuwaspas. Manam allintaqa uyarinichu yachachiqpa rimasqanta, nitaqmi unanchaytapas atinichu. Yachachiqniyqa yachay wasipi allinllatam chaskirquwarqa.

Yachaywasipi warmakunaqa nisyutam kurkunku,

---

hinaqtinmi, yachachiqkuna qaparinku mana allinta ruwaptinku. Chaymi, kunan punchaw Danny warmata yachaqmasinkuna pichanawan tukurqurqanku ullqaq millmanta mana apamusqanmanta.

Pachapa puriyninmanqa, yachachiqniymi mamayman willarqan:

—Manam allinchu warmaykiqa yachay wasipiqa, manam rurasqaytapas allintachu qawarin, hamutarin, yuyaymanarin, imapichá warmaykiqa kachkan —nispan.

Chaymi, yachaq masiykunapas mana allintachu qawawarqanku, kuraq yachaqmasin kasqayrayku. Iskay watam sasachakuykunawan, usuchikuykunawan, sarunchaykunawan, pinqakuywan yachapakurqani. Chaymantaqa, manañam llakiywan atirqaniñachu, chayraykum taytamamay yanapaq llusqirqurqani. Ñuqaqa munarqanim yachaytaqa tukuy imata, ichaqa, yachay wasiypim mana allintachu qawawarqanku, wasiymanni llakisqa ripukurqani, kunanqa imachá suyawanqa.

Manañam yachaywasiman riyta atiparqanichu, mamaypas unqurquntaq, manam atirqancho hatariytapas, taytayas llamkapakuyypitaq; hinaptinmi, wasiypi yanukustin qiparqurqani, hinallataq, chitakunatapas michistin. Chaynapim, Sonaka llaqtallay ukullapi karqani, wakin warmamasiykunapas ñuqahinam qiparqurqanku, chayna kachkaptiykum sasachakuy pachakuna chayarqamurqan, muchuy killapas chayarqamurqan. Hinaptinmi, wakin aylluykunapas huklaw llaqtakunaman ripukunku. Ipay Cristina qunqaymanta chayarqamuspan taytamamayta nirqan:

—Lima llaqtapim achka llamkaykuna kachkan, warmaykipas hatunñam, wakman pusaspay llamkachimusaq, chaymantachiki qullqita apachi-

**Ñuqaqa
munarqanim
yachaytaqa tukuy
imata, ichaqa,
yachay wasiypim
mana allintachu
qawawarqanku,
wasiymanni
llakisqa
ripukurqani,
kunanqa imachá
suyawanqa.**

---

musunkichik —nispa.

Chaymi, taytayhinatapusay—nirqan, mamayñataqmi waqakustin qipiytapas ruwaykapuwarqan. Ipaywan Lima llaqtamanqa rirqani, carropipas ancha llakisqam qatikurqani; sunquypas suquñachu manam karqa. Mamaytam waqakuchkaqta saqitamurqani; ñawiymantapas wiqiyi sutumurqan. Chaymi, nisyu manchasqa karqani.

Qunqaytam mana riqsisqay llaqtapi rikurirquni; wasikunapas manchakuypaqmi karqan. Runakunapas castellano simillapim rimarqanku; atisqallaytaqa ñuqapas — tuqyachirqanimá. Chaymi, ipaywan huk riqsisqan warmipa wasinpi samapakurqaniku. Chaypim, pampapi puñurqaniku, manam allintachu mikurqanikupas. Chaymantam, ipayqa hatun wasiman púsarquwarqan, chaypim huk runa kaykunata ruwanki, atispaymi hamusaq qawaqniyki —nispan saqirqatamuwarqan.

**Aswanqa,
manañam imapas
saqisqayhinañachu
karqan,
taytamamaypas
machuyarqusqaku-
ñam,
chitaykunapas
asllañam kasqa,
unquywanmi
wañurquspanku
tukunayarqusqa;
hinallataqmi,
wakin
wasiyuqkunapas
wañurqusqakuña.**

Chay punchawmantam sasachakuymán yaykurqani, kamachikuypa chawpillanpi, qaqchachikustinmi ima musuq ruwaykunatapas yacharqani. Aswanqa, tutakunam waqakurqani, taytamamayta, chitaykunata, wasiytapas yuyarispay.

Karu llaqtapi kayqa sasam kasqa. Runapuram sipinakunku, hinaspa imankunatapas qichunakunku, chaynawan usuchinakuymán wichiyykunkupas. Killa tukuytaqa ipaymi taytamamayman qullqita mañawaspan apachimurqan. Chaynapim, wak llaqtapiqa iskay wata qipakurqani.

Chaymantaqa, llaqtaymanmi kutikamurqani. Ancha kuisqam unaymantaña wasiymán chayamurqani. Aswanqa, manañam imapas saqisqayhinañachu karqan, taytamamaypas machuyarqusqakuñam, chitaykunapas asllañam kasqa, unquywanmi wañurquspanku tukunayarqusqa; hinallataqmi,

---

wakin wasiyuqkunapas wañurqusqakuña.

Manañam ñawpaqtahinachu imatapas qawarirqani, ukuypas manañam warmapahinañachu. Chaymi, qarikunapas wasiyta hamurqanku hurquwaqniy; iNuqaqa pitapas manam munakurqanichu, kaspikunawanmi wasiyanta wikaparqani. Chaynapim, sapallay qiparqurqani.

Chunka pichqayuq watañam tukurqun, chaymi kunan mana riqsisqay yanayta suyachkani. Mamaymi kaynata niwan:

—Allinmi qusayuq kanki, warmaykipas kanqam, wasikipim yanukuspayki tiyanki, chaynam warmipa kawsakuyninqa, hinapaqmi taytanchik unanchawarqanchik —nispa.

Chaytam, suyachkani, allinchi kasaq imaynaraq. Pachamanmi ñakariywan paqarimurqani, kawsakuy-niypas ñakariymanmi hatallikuchkan, ichapas wañusaq ñakariywanpas.

**Chunka pichqayuq
watañam tukurqun,
chaymi
kunan mana
riqsisqay yanayta
suyachkani.**

Antuñumantawan mamita warmimantawan

Erasmus Yupari Díaz
Potosí - Bolivia
Recopilado y editado por Eduin Coa Soto
eddycoa077@gmail.com

Pisillapi: Kay kwintuqa mana ñuqaq kwintakusqaychu, kay kwintutaqa tata Erasmo Yupari díaz kwintaykuwarqa “literatura oral quechua” masterniypaq, agustu killa qallariyta 2021 watapi. ñuqaqa ñit’iykuspa¹ qilqaykurqani chaylla. Payqa Comunidad Condolotapi tiyakun (Chayanta-Potosí-Bolivia), kwintaykushawaqtinqa qhanchis chunka watayuq kasharqa, Tata Erasmoqa qhishwa simillata parlakun.

Resumen: El presente cuento no es de mi creación propia, ni he sacado de mis recuerdos; me fue contado por Erasmo Yupari Díaz, para el corpus de mi tesis de maestría, a principios de agosto del 2021. Mi trabajo ha sido el de recopilar y editar este cuento. Erasmo vive en la comunidad de Condolota (Chayanta-Potosí-Bolivia), en el momento que me narró el citado cuento tenía 71 años, es monolingüe quechua.

Ch’in wasipi awila tiyakusqa sapitallan, chay Cwasiman chayakusqa nin uj jubin. Chaypiqa chayasqa nin. Entons:

—Tiyay wajariway, tutayayuwanqa ari, maystupichus puñurikusaq mana atiniñachu purimuyta —nisqa.

Tiyay wajariway,
tutayayuwanqa ari,
maystupichus
puñurikusaq
mana atiniñachu
purimuyta —nisqa.

—Ay! Má kanpu kanchu! —nisqataq wasiyuqqa á—
Ya! Puñukunkichá kaypi! —nisqa.

Chanta sinachisqa nin mikhuchisqa nin. Chanta mast’arqapusqa nin kusinapichá, nichá pati[killapis]²

¹ Grabaykuspa

² Patikillaqa t’urumanta adubimanta ruwasqa, puñunapaq, adubiq patanpiqa Káspiwan trankasqa, patanpipunitaq kama puñunapaq.

---

katripis kaqchu unay tyenpuqa. Chaypiqa Antuñuqa p'inqa p'inqita nin, k'acha jubinsitu nin á, sumaq alajita p'inqa p'inqita Antuñuqa. Chayqa warmipis arrichataqchus imachus á.

—Punkitupi puñukuy, kay q'uncha k'uchitupi — nisqa.

—Mana mana, q'uncha q'uncha niwankumanchá.

—Kay punkupi entonsqa —nisqa.

—Punku punku niwankumanchá —nisqa. Ya chantaqa:

—Kay patikilla patapi entosqa —nisqa á.

—Patikilla patikilla niwankumanchá! Mana! —nisqa á. Entons:

—Kay maran k'uchitupichu? —nisqa.

—Maran k'uchu, maran k'uchu, niwankuman — nispallapunichus nijan. P'inqa p'inqita jubinsitu nin. Chantaqa:

—Ni maypi puñuy munankichu; entons, maypi puñuy yachankíri?

—Nuqaqa mamaypaq kururun patitallapi puñukuni ari —nís nisqa.

—Ay! Entonsqa jina chaypi puñukunallayki piru! Imamán jamunkí! —nisqa nin—

ni maypi puñuy munankichu, enstonqa ripunkichá!

—Tutaña, imaynatá ripusaq puñurichikullaway á — nisqa nin.

—Entonsqa kay ladiyuypi puñukuy —nisqa nin.

—Ya —nisqa nin, Antuñuqa kusionqachá «ladiyuypi puñukuy» nispa niqtinqa. Arricha warmichus imachus á. Chaypiqa puñusqa nin á, jira karaju llankhay qallayusqa nin umamanta. Warmipis maqaspapis apananchá kajan? Arrichapunichá, k'acha jubinsitu nin peru á, inamurayusqa nin á warmitaqa.

—Kay imaykitaq?

—Saphanay á, imay kanman! —nisqa. Linrinta nin:

—Kayrí?

—Linriy á! —nisqataq. Sinqasninta nin:

—Sinqay á piru! —nisqa. Kunkanta.

—Kunkay á chayqa!

**Chaypiqa puñusqa
nin á, jira karaju
llankhay qallayusqa
nin umamanta.**

**Warmipis
maqaspapis
apananchá kajan?**

Urayusqa nin llankhaspallapuni á.

—Kayrí?

—Wallak'uy á! —Llankhajallanpunichá, llankhajallanpunichá. Chaymantaqa ñuñusninta taripayusqa nin:

—Kayrí imataq? —nin.

—Ñuñu á chayqa, wawa uywanapaq! —nisqa nin warmiqa—. Qanpis ajina ñuñuwanchá kawsanki á!

—nisqa nin. Antujajallantaqchus warmipis imachus á. Chayqa chanta urayusqa nin.

—Kayrí?

—Sintura á! Sintura!

Chanta kay kaypiñachá makinqa kajan.

—Pirna á piru! —nisqa. Chanta chayninta taripayusqa nin:

—Kayrí? —nisqa nin.

—Chayqa tiyuykiq quqawin á! —nisqa nin.

—Kayta quriwankiman? —nisqa nin.

—Ya! Qurisqayki! —nisqa nin warmi arrichaqa.

Chaymantaqa qhinchaca yachayukusqa nin á sapa ch'isin, sapa tutan warmiq wasinman riyta. Warmi jiná puñuchiqtinqa «chayta quriway» niqtinqa wakiyunchá piru á, sapa tuta risqa nin á. Chantaqa qusayuq warmi kasqa nin. Chayqa tuta chayayusqa nin warmiq qusanqa, tutá Antuñuwanchá puñurijan, runawan jinachá. Chantaqa khapanpichus imachus kajan á. Chantaqa:

—Kichariway kichariway —nispá wajakamusqa nin qusanqa; warmitaq mana kichasqachu nin usqayta. Alqujinachus watayukusqa imachus nin á, Antuñuqa warmimanqa, watanayukusqanku nin; manapuni urquy atispa, nipunichá kacharikunchu. Manapuni kacharikuqtinqa ujtaq wajakamujan; manapuni kacharikuqtinqa kuchilluwan kuchuqarapasqa nin á Antuñuq phichiluntaqa. Yasta! mana nayuq... mana phichiyuq ripusqa nin á, warmipichá kirayukun, imananchus á.

—Karaju! Ima alqutá chay ukhupi puñuchinki! Kasi khaniwan! «Qal qal» nís llusqirpayan! —nisqa á.

**Manapuni
kacharikuqtinqa
ujtaq wajakamujan;
manapuni
kacharikuqtinqa
kuchilluwan
kuchuqarapasqa
nin á Antuñuq
phichiluntaqa.**

—Mana imapis kanchu, Antuñulla jamurqa —nisqa nin. Antuñuq phichilunqa jinapi kidakusqa nin á, Warmiqpichá khapanpichus imachus kidakun á. Chantaqa q'ayantin minchhantinllapunichá purisqa nin chay chaypi llamiru lluqallitu, llamiru lluqallitu³ nin, ch'unpi punchituyuyq:

—Tiyay tiyay! Tiyay uqitáy qupuway! Uqitáy qupuway! —nís puriyusqa nin. Chantaqa qusanqa ratasqa nin warmintaqa:

—Imatataq nin chay lluqallitu karaju! Ima uqantá jap'inki! «Uqitayta uqitayta» nin! Ima uqitanta jap'inki! Jaywapuy! —nisqa nin á.

—A...! Uqatachá saqirparqa —nillasqa nin Warmiqa.

Chaymantaqa Antuñuqa wañuyman chayapusqa á. Chayqa qupusqa nin, qupuqtinqa nichá k'askanchu piru á, k'askachisqa nin tukuy imás ruwaspa, kuchuqasqaqa niñachá k'askanchu á. Chaymantaqa nipuni k'askasqachu nin, t'uruwan llut'asqa nin, t'uruwanchá puraqa ladumanta k'askachin. Entunsqa:

—Karaju quchata phawasaq muchunqa chayqa allin kanqa; jalaqarpanqa chayqa mana allinchu kanqa —nispa yaku quchata phawasqa nin sunsuqa á. Ujta yakú phawaqtín quchaman ch'ultin jalayusqa nin phichilun á, waqasqa nin. Chantaqa Antuñuqa laqhasqa nin yakutaqa kajapachallataña, lansarqamusqa nin, wilta laqallasqataq lansarqamusqa «ch'akichisaq» nispa, kasi kuskanchasqa nin á yakutaqa, laqallanpunichá kaqta á, jina t'ujajanmanjinañachá manapunitaq ch'akichisqachu nin à quchataqa. Jera chantaqa risqa nin:

—Ay ichituy ichitu, amapuni tupariwankichu ari —nispa, kaqpaq t'ujajanman jinañachá, peru á—. Ichhuy ichhu, ay thulay thula, amapuni tupariwankichu —nispa risqa nin. Jera sat'irpasqa ichu nin, pilutajina «p'ataq» ch'usurpasqa nin, wañupusqa nin chaypi Antuñu, ashkha partipi wañusqa Antuñuqa.

**Chantaqa Antuñuqa
laqhasqa nin
yakutaqa
kajapachallataña,
lansarqamusqa nin,
wilta
laqallasqataq
lansarqamusqa
«ch'akichisaq»
nispa,
kasi kuskanchasqa
nin á yakutaqa,
laqallanpunichá
kaqta á, jina t'ujajan
manjinañachá
manapunitaq
ch'akichisqachu nin
à quchataqa.**

³ Llamirua llamayuq, chanta llamiru ninku, warmitaraq kullaka ninku; llamirus astawanqa punapi tiyakunku, charanguta sumaqta waqachinku. Erasmuqa jalq'a, jalq'awan llamiruwanaq sumaqta riqsinakunku, Tawareja mayulla t'aqashan llamirusta jalq'asmanta.

Titiritis llaqtamanta Taytayumantawan

Sergio Cuellar Quispe
Universidad Nacional José María Arguedas
scuellar@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay qillqapim willakuchkan, imaynatam Taytayu, ukupacha Titiritis llaqtaman chayasqanmanta. Chaypis, taksachakamalla runachakuna tiyasqaku; paykunatas llamkayninkupi, raymichakuyninkupi imas yanapaykusqa. Titiritiskunaqa riqsikuspankus chuqlluchakunata quykamusqaku. Wasinman chayarqamuqtinsi, chay apamusqanqa quriman tukurqapusqa. Chaymantapachas, Taytayuqa qapaqapusqa.

Sumilla: Esta narración trata de Taytayu, quien llega al enigmático Titiritis llaqta; ubicado en las profundidades de la tierra. Cuyos habitantes eran muy pequeños, a quienes les ayudó en algunas actividades. En agradecimiento, dichos hombrecitos le regalaron mazorquitas de choclo; al retornar a su casa, estos se transformaron en oro. Desde aquel entonces, cambiaría su vida, convirtiéndose en Qapaq Taytayu.

Chawpi tutatahina
rikcharimuqtinsi,
hatun
qaqapa sikin
tuqumanta nina
rawraq niraq
akchirimuchkasqa.

Mamaymi kayhinata willawarqan. Ñawpa machutaytanqa Qapaq Taytayu sutiuyuqsi kasqa. Huk punchawsi chakra ayni kutichiq compadrenpata risqa; chaypis allinta kallpanchakunankupaq aqata, tragontinta, upyasqanku. Tukuy punchaw llamkasqankupis Taytayuqa sinchita macharqapusqa.

Chisinpaytaqa lliwñas wasinkuman ripunku; Taytayutaqsi hinallapi machasqa puñurqapusqa. Chawpi tutatahina rikcharimuqtinsi, hatun qaqapa sikin tuqumanta nina rawraq niraq akchirimuchkasqa. Kukachantas machasqallaraq akuparikun, tragochantapas yapaykunraq, compadreypa wasinchiki nispan.

Taytayuqa chinku chinkus sayarin, ñawinkunata pichaparikuspa yapamanta qawaykuptinqa, sumaq qillu raprallatkus kayman wakman puriykachaskasqa.

—¡Kay urpituchataqa kankarqkunaypaq hapirqusaqyá. Kay pisquchapa aychanqa miski miskillañamriki!

Nispansi, qatikachayta kachaykun. Llatkuñataqsi yaykuykatamun akchiriq tuqu ukuman; qipantas hapiy yuyay Taytayuqa qatirin. Llatkuqa manas pawanpaschu, ñawpa ñawpallantas chintaykachachkan, hapiykunanña kachkaptinsi lluptirparin, lluptirparin.

Ñas unayña qatiykachan llatkuchataqa; karu ukutañas mana musyaylla yaykurqusqa, chaynallapis llatkutaqa sasachakustin hapirqusqapuni. Chaysi llatkuchataqa tuspachankunata, puruchankunata lluspapayan; hinallamansi qunqaychalla, chay sumaq llatkuchaqa, qillu qillumun akchirisparaq, illariq pampaman pawarparisqa.

Taytayu machulaqa yaqa-yaqas imanakusqapas.

—¡Ñataq makiypiña aychallayqa kachkarqan, kunanqa mana imayuq yapamanta rikurpakuni!

Nispansi, makinkunata qaqaman takakacharin. Chaysi, chay illariq pampata qawaykuptinqa, huk kanchariqhina llaqta rikurirqusqa; hatun qaqa patapi tiyaykuspansi allinta chay llaqtataqa qawarin; manas haykaqqas, chayna sumaq qurihina akchiriq llaqachataqa rikusqanchu. Yuyaymanansi.

—¿Maypitaq kachkaniri, kawsachkanichu icha wañurqapuspachu hanaq pachamanña chayarqullanipas?

Nispansi rimaykachan. Chaysi yarqayllapiña kaspan:

hatun qaqa
patapi tiyaykuspansi
allinta chay
llaqtataqa qawarin;
manas haykaqqas,
chayna sumaq
qurihina akchiriq
llaqachataqa
rikusqanchu.

**Chayllas
runachakunaqa
utqaylla
qayanarparikunku,
Taytayupa
kaylaw waqlaw
qawarikunanpaqqa
nana
nanaq
runachakunapa
chawpinpis
rikurirqapusqa.**

—Aswanyá llaqta ukuman yaykuchaykusaq. Chaypiqa ima rantiy mikunallatapas tarimusaqchiki. Nispan uraykun. Llaqta ukupiña kachkaspas kaylaw waqlaw qawaykachakun, wasikunapas uchuy niraqkunallas kasqa; pisi pisimantas runakunapas wasichankumanta llusqirimunku, sayayninkuqa Taytayupa muqunman aypariq runachakunallas kasqaku.

Ima niraq uywakuna, sachakuna, ima kaqpas taksachakamallas kasqa. Taytayupa mancharikunsi, tullunkunaraq katkatyaykun.

—Kaykunaqa sisihina sipsirpariwaspanchiki wañurparichiwanqakupas. -nispa.

Mana atinchu ima rurakuytapas, nitaq ayqikuytapas. Kay quriniraq llaqtapa sutinqa Titiritis llaqta kasqa. Chayllas runachakunaqa utqaylla qayanarparikunku, Taytayupa kaylaw waqlaw qawarikunanpaqqa nana nanaq runachakunapa chawpinpis rikurirqapusqa. Chaysi, kay hatun runataqa tapusqaku kayhinata:

—¿Pitaq kanki?, ¿maymantam hamunki?, ¿imatam munanki?, rimariy manaraq llaqta runakunapa sunqunku rawramuchkaptin. - nispanku.

Taytayupa allillamantas rimarin, hinaspas makinta huqarispa llapallan runachakunaman qawarichin.

—Wak urqupa chawpinpim tuqu kachkan, chaynintam llusqimurqani. - nispa. Hinaptinsi runachakunaqa, mancharikuspanku, paykunapura rimaykachanakunku.

—¿Apunchik imapaschá kanman, chaychiki kaynaniraq hatunkarayqa!

Chayhinata nispankus, sumaqlata kay runataqa

---

qawarinku, kusikuywansi mikuykachinku, upyaykachinku ima. Chay punchawllataqsi paykunapa kamachikuyninkumanhina, llaqtapa wasinta pirqananku kasqa. Chaytas Taytayuqa allinta hatun rumikunawan utqaylla chiqaq wasitapuni kimsa markayuqta pirqarparin. Paykunapas atisqankumanhinas yanapakunku.

Paqarisnin punchawtañataqsi aparikusqa Titiritis llaqtapa raymichakuynin. Chaypaqsi imaymana ruray kasqa: takiy, tusuy, turu pukllay ima. Chaypis Taytayumanqa sumaqta mikuykachinku, upyaykachinku.

Turu pukllay qallariptinsi, piña turukuna surtiy-kunanpaq¹ minkakunku; payqa suyachkansu luquchallanwan turu lansiykunanpaq². Chayllas, llapallan runachakunaqa qaparimunku.

—¡Chayyyñaa!, ¡atakawwwllaa!, ¡piña turu lluqsimuchkannñaa!

Taytayupa qawaykunanpaqqa cabra sayay turuchas pichinku wasachantin sallqa sallqachallaña llusqirparimusqa, luquchantas qawaykachin, turuchaqa waqrakacharinsi kaylaw waqlaw, chankan ukukutas haykunraq llusqinraq.

Wakin turuchakunapas hinallas pukllayta tukurqapunku. Titiritis runachakunañataqsi hatun taqllakuywan Taytayutaqa añancharinku; kuisqas takiykunku, llaqta raymi tukunankama tusuykunkupas.

Mincha punchawtaqa, Taytayus chayraq ayllunta, wasinta yuyarin, hinaspansi mañakun kutipunapaq. Chaysi, titiritiskunaqa punchunman

**Titiritis
runachakunañataqsi
hatun taqllakuywan
Taytayutaqa
añancharinku;
kuisqas
takiykunku, llaqta
raymi tukunankama
tusuykunkupas.**

---

¹Kaysi nina «para que lo toree»

²Kaynas kayrimay «para desafiarlo»

---

qipiychakimunku qillu niraq chuqlluchakunata;
yanusqa huk mikuychakunatapas quqawninpaq
nispanku.

Taytayuqa puriripunsi llapallan titiriskunapa
qawarisqan, hanan urqu tuqumansi yaykuykatamun;
chayllapis, yapamanta chay kanchariq llatkutaqa
rikurparin, hina qipallantas pisipayllaña utqamun.

**Ayllunkunamansi
willakun Tititritis
llaqtaman
chayasqanta,
hinaspansi
qawaykachin imapas
apamusqanta.**

Taytayuqa chayhinatas chayapusqa wasinman.
Ayllunkunamansi willakun Tititritis llaqtaman
chayasqanta, hinaspansi qawaykachin imapas
apamusqanta. Allinta qawaykuptinkuqa kimsa taksa
quri chuqlluchakunas punchu qipinpi rikuripusqa.
Chaymantapachas, achka kaqniyuqman tukupusqa,
pachakninpis wakankunapas, ima uywankunapas
Qapaq Taytayupaqa kasqa. 🐦

Wakcha warmachakunamanta¹

Ninfa Moore Auccapiña, Mauro A. Donayres Muñoz, Noemí Canales Quispe,
Erika M. Cueto Quilca, Eusebia Cueto Quilca, José C. Arévalo Quijano
Universidad Nacional de Huancavelica
Universidad Nacional José María Arguedas
jcarevalo@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kimsa wakcha warmakuna yarqaymanta kaptinkus añas uywakusqa, yawarllata mikuchisqa; atuqñataqsi papallata mikuyta qusqa; hukuchapas wawachankunata wachakuspa manaña mikuchiyta atinchu. Chaymanta, machayman yaykuspankus urqkunapa rimayninta uyarinku qullqita quptin imatapas rantispa chaynapi ayllunkuwan qali tiyanankupaq.

Sumilla: El cuento trata de tres niños huérfanos que fueron criados por el zorrino, que los alimentaba con sangre; por el zorro que les daba de comer papa; por un pericote que al tener sus hijos no pudo alimentarlos más. Luego llegan a una cueva donde los cerros deciden darles oro y con ello vivieron felices, porque podrían comprar alimentos y vestidos.

Mamataytaykum
wañurqkun,
chaymi
llakisqa,
mikunaykupaq
mana kaptin
yarqaymanta
purichkaniku.

Mamataytanku wañukullasqankupim, kimsa warmakuna yarqaymanta kasqanku. Purunpi mikuyta maskasqaku, hinaspa tayta añaspa wasin kasqanman risqaku.

Chankipatata sawaykuchkaptinkuña, tayta añaswan tuparqusqaku. Chaypis añasta nisqanku:

— Mamataytaykum wañurqkun, chaymi llakisqa, mikunaykupaq mana kaptin yarqaymanta purichkaniku.

¹ Willakuyqa Maestría en Lingüística Quechua y Educación Intercultural yachaqkunapa quqarisqan, qillqasqa hinallataq riqsichisqa karqa; 2020 watapi, Universidad Nacional de Huancavelica, posgradopa ñiqinpi.

Hinaptinsi tayta añasqa nisqa:

— ¡Ama llakikuychikchu, warmachakuna, ñuqam uywasqaykichik!

Chayhinas tayta añasqa warmachakunata wasinman pusaspa chaypi uywasqa.

Chaypis, añasqa sapa punchaw warmachakunamanqa yawar tiqtillata mikuchisqa. Chaysi, sullkan kaq warmacha yawarllataña mikuyta amirquspan kayhinata umachakuspa nin:

— ¿Imanasqataq yawarllataña mikuchiwanichik? ¡Watiqaq rirqusaq!

Chayta nispas, qawaq risqa. Pakanpalla rikuykup-tinqa, sinqantas añasqa mankaman yawar sutunanpaq takakuchkasqa; chaytas (warmakunaman) mikuchinan kasqa.

Warmachaqa chay ruraqta qawarquspas kutimun.

— ¡Atatallaw, atatallawpas, lluptirqusun!, wak añasqa yawarnintam mikuchiwasqanchik! -nispas willasqa. Chaynata niptinsi tumpallamanta warmakunaqa lluptirqusqaku; chaymanta llusqirquspas warmachakunaqa muchustin urqkunapi musuqmanta purisqaku.

Anta llaqtapiñas yarqaymanta kallasqaku, chaypis tayta atuqwan tuparqusqaku; paypas hinallas warmachakunataqa tapupayasqa kaynata:

— Warmachakuna, ¿imapim llakisqallaña purin-kichik?

Chaynata niptinsi warmachakunaqa kayhinata kutichisqaku.

— Tayta, wakcham k Allaniku. Mana piyniykupas kaptinmi yarqaymantapas purichkaniku.

**Chaynata niptinsi
tumpallamanta
warmakunaqa
lluptirqusqaku;
chaymanta
llusqirquspas
warmachakunaqa
muchustin
urqkunapi
musuqmanta
purisqaku.**

Chay niqta, willakuptinkus, sunquchakuspa
atuqllaqa kayhinata nisqa:

— ¡Ñuqa uywakusqaykichik; hakuchik wasiy-man,
risun!. Kayta nispan warmakunata pusan. Paykunaqa
kuisqallañas qatisqaku.

— ¡¡¡Pay, tayta atuqta!!! -nispanku.

Atuqqa, wasinpi sapa punchaw panchirichkaq papa
yanuyllata mikuchisqa; chaysi, uñan kaq warmaqa
papa yanuy mikusqanta amirquspan, pakanpalla
atuqta watukaq risqa.

— ¿Imaynanpitaq papa yanuyllatañaqa qarawan-
kuman, ichaqa payqa aycha mikuqtaq kachkan?,
nispa yuyaymanasqa.

Chaytanispasumallanpirimapakusqaqawachkaptinsi
atuqqa mankata sikinman asuykachispa.

Chay sillwiykusqanpi supiykuspan papa patarich-
kaqtaña rikurichimuq kasqa. Qawarquspas
upallalla kutikusqa; chaysi warmachaqa kallpaylla
masinkunaman willarqamun:

— ¡Atatallawpas!, chay qacha atuqqa supillantam
mikuchiwasqanchik; haku upallalla lluptirqusun,
piñakurquspanmi mikurquwachwan! - nispanku
warmakuna musuqmanta karunchakusqanku.

Hinataq, kaqmanta yarqayta, chirita tarisqanku.
Chayhinas llakisqallaña purichkaptinku mama
hukuchawan tuparqusqaku; hinas hukuchaqa
ima kasqanta tapupayan. Paykunapas yachasqan
willakuyllata willakunku; chayraykus llakipayaspan
nisqa:

— ¡Ñuqam warmachakuna uywakusqaykichik
amaña llakikuychikchu! - nisqa.

Chayta nispan warmakunata wasinman apasqa.
Nisqanhinas payqa maynaña suwakuspanpas allin
mikuyta warmakunaman mikuchisqanku. Mana

**Chayhinas
llakisqallaña
purichkaptinku
mama
hukuchawan
tuparqusqaku; hinas
hukuchaqa
ima kasqanta
tapupayan.
Paykunapas
yachasqan
willakuyllata
willakunku**

---

amispani imakunatapas qarallaq; ichaqa watanman chay hukuchaqa wiksayarqukusqa. Hinaptinsi kimsa qala ukuchakunata wachakusqa.

Chay kasqanpiñas warmachakunata huñuykuspan kayhinata nisqa:

— Kuyasqay warmakuna. Kaykamallam uywayta atirqaykichik, kunanqa uña wawaykuna kachkanñam, hinaspa mikuypas llapanchikpaq pisiwanchikñam. Qamkunaqa yuyayniyuqñam kankichik, chaynaqa allinlla ripukunkichik!. - nispa qatirqapun.

Chaysi, warmachakunaqa llakisqas urqunta rispanku, huk machayman chayarqusqanku; chaypis samakunankupaq yaykurqusqanku, chay tiyasqankupi puñurqusqanku.

Puñuy chawpinpi kaspankus, chimpan chimpan urqkunata kayhina rimaqta uyarisqanku:

— Simiypim, kimsa wakcha warmachakuna puñuchkanku – nisqa.

Huknin urquñataqsi kutichin.

— Ñuqapa simiypiqa wakakunam puñuchkanku-nispa.

— Wiksaypim quri kachkan, chaytachiki warmachakunaman allin kawsay tarinankupaq quykusaq.

Chayhinas warmachakunata llakipayaspanku rimanakusqanku, chaypis puñusqanku machay uywaq urquqa nispan tukusqa.

Warmakunaqa chaypis quñilla achikyarqusqanku, allinta qawaykuptinkuqa hichpankunapis achka qurita tarisqanku. Chaywansi llapa imata rantipakusqanku, tayta mamankupa wasinman kutivkuspa chaypiña kusiona tiyakusqanku kunankama.

**Chayhinas
warmachakunata
llakipayaspanku
rimanakusqanku,
chaypis puñusqanku
machay
uywaq urquqa
nispan tukusqa.**

Panipaw

Elia Armacanqui Tipacti
University of Wisconsin-Stevens Point
earmacanqui@uwalumni.com

Husiy Tiuhuilo Armakanki, runasimita yachachinanpaq chaymantapas qawachinapaq huñurikuynin (HTARYQ) sutinpim Panipaw willayta aynikurqa. Kay willayqa Laramarka llaqtamantam, Huaytará, Huancavelica suyumanta llusqsimun. Antonio warmachapa chunka pichqa watanpi, machu taytanpa paya mamanpa siminpi uyarisqanmanta willakuyninmi. Kay cuentokuna qillqanapaqmi likanapaqpas Taller karqa. Chaymantam yachachiq Numa Armacanqui warmakunapa llamkasqan cuentokunata akllaspa Willasqaykichik/ Narraciones andinas/ Andean Stories maytupi runasimipi, castellanopi, inglespipas qillqarqa, tikrarqa, paqarichirqapas.

Liwmi 1905 watapi qallaykurqa, mozowan Lsipaswan kuyanakuspanku. Anchayninpi, kuyanakunankupaq rimanakusqankumanta. 1906 watamanta 1908 watakama paykunaqa tayta Domingopa chitankunata michipakusqaku. Paykunaqa, manas kawsayninkuta pantachinmankuchu karqa. Chaysi, 13 punchaw, quya raymi killa, 1909 watapi Panipawqa, caballo haytaparquptin, wañusqa. Aswanqa Justinaqa llumpayta llakikuspa ñakarisqa.

**Chaysi, 13 punchaw,
quya raymi killa,
1909 watapi
Panipawqa, caballo
haytaparquptin,
wañusqa.**

Imachisinkuypunchawpichá, 1911 watapi, hatusunpi sapallan kachkaptin, huk runa rikurirqamusqa, chay runaqa Panipawsi kasqa; Justinachaqa chayta rikuspa mancharikuspani tapukun:
— ¿Imatataq kaypi ruranki?
Panipawsi kutichin:

— Qamta apaqmi hamurqani. Ñuqanchikqa, wañus-papas ancha kuyanakupaqmi rimarqanchik.
Justinachaqa wasinman yaykuykachispansi nin:

— Ispakuq rirqusaq.

Panipawqa piñarikuspas nin:

— ¡Manam! ¡Qamqa ayqirquwaqmi!

Pasñataq kutipakun:

— Manam, [manam ayqirisaqchu]. Akis, chimpitaymanta hapiway.

Panipawqa ¡arí! nispansi, chimpitanpa tukuq-ninmanta hapispa. Kanllwayquraman watarquspani ripukusqa. Chaymanta payqa Iskaliraymanta Laramarkaman chayamusqa.

Panipawqa, -Justinaga ispakuchkan- nispa hamutas-pas suyasqanpi kaynata nisqa:

— ¿Ñachu? ¡Saykuruchkaniñam!. Chimpitata chutaspani qaparin, ¡Ñachu, utqata haku!

Justinacha manas rimarinchu. Panipawqa qawariq rispansi chimpitallantaña kanllwayaman watasqata tarisqa. Hinaspani, payqa Laramarkaman pawayllarisqa.

Justinachaqa ñannintakamas Tumipampaman chayanankama, mana sayaspa pawasqa. Chaypis Justinachaqa Panipaw qipallantaña qatisqanta musyarqusqa. Justinachaqa Pataquchaman chayaruspani muyurispan qawaykuptinqa, Saywachataña payqa hamuchkasqa.

Justinachaqa utqansi puriyininta, hinaspa tayta Santiago Mitmapa wasinman chayaruspan,

**Panipawqa qawariq
rispansi
chimpitallantaña
kanllwayaman
watasqata
tarisqa.
Hinaspani, payqa
Laramarkaman
pawayllarisqa.**

**Sipasqa mana
mamayuq
mana taytayuqsi
Wakwasmanta
hamusqa.**

rumiman pawaykuspa ukuman ustuyta munasqa;
mana atispansi wañukusqa. Chayta qawaspansi
Panipawqa chinkarqusqa.

Paqariynintas Justinachataqa wañusqataña runakuna
tarirqusqaku. Paykunaqa chakinpi sillukuna mana
kasqantapas qawarqaku. Sipasqa mana mamayuq
mana taytayuqsi Wakwasmanta hamusqa. Hinaptinsi
tayta Santiago Mitmapa michiqnin kasqanrayku
panteónpi, kunan posta kasqanpi, pampasqaku.

Chay punchawmantas, llaqtapi runakunaqa, wañu-
kuymantapas anchariy kuyanakuyta manaña
rimanankupaq harkakusqaku. 🦋

Ñuqaqa musyarqanim

Pablo Landeo Muñoz
Universidad Nacional José María Arguedas
loshijosdebabel2021@gmail.com

Wankawillka llaqtapi paqarirqa, runasimitapas wawa kasqaymantaraq rimaq. Warma kaspá cuentokuna uyarisqantam Wankawillka librota paqarichirqa (2013). Aqupampa novelatapas paqarichirqa (2016). Kay novelaqa castilla simiman mana tikrasqam, chaymi Premio Nacional de Literatura, hatun riqsikuyta chaskikurqa (2018), lenguas originariaspi qillqasqa kasqanrayku. Limapaq runasimi (2021a), Lliwyaq (2021b) librokunatapas paqarichirqam. Payqa Paris (Francia) llaqtapim runasimita yachachirqa.

Atuqsi kasqa, qillqaq sallqa atuq. Paysi Atuq Bellido cuento librochata paqarichisqa. ¡Taytalláy! Hornomanta llusiq quñi tantachallatas librotaqa rantiykarinku. Qichu-qichunarikusparaq rantiykunku. Qillqaq atuqqa supayllañas kallpakachan kusikuywan, asikun, tusun ima.

Atuq masinkuna rantichkaptillankus Atuq Bellido librochaqa tukurparin. Qillqaq sallqa atuqqa wiksallantas nanarinankamas asikullan. “Carajo, atuqchakunata joderquni”, nispa ukullanpaq rimapayakun. “Luqlukuna, carajo” nisppapas.

Kusisqallaña tarikuchkaptinsi, facepirqanpi, taytalláy, llullahinaña rikurirqamun Atuq Bellido librocha rantiqkunapa qillqan. Llapallankumantas riki, qillqaq atuqllataqa kamipaykunku. «Yaw suwa atuq, libroykiqa manam chika simillatapas rimasqachu kunrisistu Bellidomantaqa. ¿Imanasqam llullakunki?», nispanku. Wakinñataq: «Sin verguenza, llulla atuq, wallpa suwa. Bellido kunrisistamantaqa»¹

«Yaw
suwa atuq,
libroykiqa manam
chika simillatapas
rimasqachu
kunrisistu
Bellidomantaqa.
¿Imanasqam
llullakunki?»

---

manam chulla simillatapas rimasqankichu», nispa. Utaq «Kutichipuwaypuni qullqiyta, yaw suela uya atuq», nisppapas.

Ichaqa kasqataqsi huk iskay simillapas kayna niq: «¡Ay caray! ¡Kay atuqqa ñuqanchikmanta aswan yuyaysapam kasqa! Chiqap Atuq. Chaymi llapa luqlukunata joderowanchik...». «¡Ariyá! Payhina atuqtkunatam kunrisumanqa churana...».

Diluvio parahina kamikuq qillqakunawan facepirqachan wampuchkaptinsi, sallqa atuqqa librochan rantiqkunaman qillqaykusqa kaynata: ¿Pitaq kunrisistumanta rimachkan? ¿Ñuqa? ¿Haykaptaq, maypitaq 'Kunrisistu Bellidomantam kay libropi rimachkani', nirqani? ¿Imanasqam paymanta rimayman? ¿Huk runasimilla rimay munasqanchikmanta rakiwananchikpaq muspaykachasqanmanta? Manaraqmi simiy usuchiya munaniraqchu.

Ñuqaqa Ilaqtaypi «Upa Bellido» nisqaykumantam qillqarqani. Arí, Ilaqtay Bellidoqa chiqap upam karqa, ñisu upa, huk simillapas mana tuqyachiq, mana uyariqpas. Ichaqa chayna kachkaspanpas manam luqluchu karqa. Llamka-llamkaq runa, imataña rimaptiykipas sumaq unanchaq, señasllawan rimachkaspanpas allin intindichikuq². Ñuqaqa chay qari Bellidomantam rimarqani. Manam luqlu kunrisistachakunamantachu.

Atuqchaqa riki, mana munachkaptinchikpas jodewachkanchikmi. Arí, arí. Kay cuentocha likanaykamampatachi yanukusqaypas ruparqusqaña. Chaynam kasqa kay qillqaq sallqa atuqqa. Ñuqatapas joderquwanñam.

Limapa uray kitinpi qillqasqa, octubre killapi, 2021 watapi.

---

¹ «Congresista» ninanmi.

² Kaypiqa kaynatas nin: "que se deja entender"

**Ñuqaqa Ilaqtaypi
«Upa Bellido»
nisqaykumantam
qillqarqani. Arí,
Ilaqtay Bellidoqa
chiqap upam
karqa, ñisu upa, huk
simillapas mana
tuqyachiq,
mana uyariqpas.**

Unaypacha: Rimanakuypaq
II Wata, 03 Yupa, 2022 setiembre, rr. 89-90
ISSN: 2810-8272

Paramanta

Héctor Rasguido Espinoza
Cochabamba, Bolivia
hectorrasguido02@gmail.com

Comunicador Social, Artista Plástico, jinallataq qillqariq kani. Q'úni Cochabamba llaqtapi, Bolivia suyupi, tiyani. Sapay yachaspalla castellano simipi, jinallatataq qichwa simipipas qillqani.

Para

Wasiykimanta llusqispa
ch'awayakujina lliuq lliuq nispa k'anchamunki,
wasiykimanta llusqispa
tukuy p'isqitus takirikunku,
wasiykimanta llusqispa
tukuy uywitas phinkiykacharikunku kusiymanta,
wasiykimanta llusqispa
luqma para pararin,
wasiykimanta llusqispa
q'ulay thasnuyan,
wasiykimanta llusqispa
yana phuyus chinkan, inti k'ancharin,
wasiykimanta llusqispa
saqra amayas ayqirinku,
wasiykimanta llusqispa
nuqaq sunquytaq
uña pikijina phinkiykacharin.

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

Jamullanitaq

K'acha t'ikitay
kunan p'unchay jamuni,
kayna p'unchay jamuni,
qaynamincha p'unchay jamuni,
ancha qayna p'unchay jamuni,
ñawpaq killantinta jamuni,
tukuy p'unchay jamuni,
sapa p'unchay jamuni...
manachu sunqituyki nanan
chhika killay purichiwaskaykimanta.
mana rikhuymunawaykipaq.
Sipata... ;munakuyki!

Imallapis

Ch'iallapis kayman
umaykipi kawsakunaypaq,
pik'illapis kayman
ukhuykipi kanaypaq,
uluchillapis kayman
sapa tuta suskhukunaypaq puñuyniykiman,
juk'uchallapis kayman
wasiykipi tiyakunaypaq,
ch'uspillapis kayman
mikhuyniykipi tiyakunaypaq,
kusi kusillapis kayman
pirqitaykipi kawsakunaypaq,
siripitallapis kayman
sapa ch'isi takikusunaypaq,
tupullaykipis kayman
lliqlitaykita japirinaypaq,
aqsitullaykipis kayman
saltitasniykijina p'itasqa aqlarinawaykipaq.
Imilla imitallaykipis kayman
qanwanpuni tukunaypaq.

Llinka yupi

Judith A. Huiza Soto
Universidad Nacional de Huancavelica
judith.huiza@unh.edu.pe

Huancavelica markapi paqarirqa (1985), amawtam, Universidad Nacional de Huancavelica yachaywasipim yachachin, Chaynallataqmi Universidad Nacional del Centro del Perú yachaywasipipas yachapakurqa, waynakunata, sipaskunatawan yachachinanpaq. Harawikunata qillqan;, harawi maytura «Poemas de Otoño» suti yuqta qispichirqa.

Llinka yupi

Llaqllakuchkan
llinka warmi
yupinta yuyarichichkan
ñawpa willaq mamata
challasuyuta challpuqyaspa.

Yachay nina wasipi
llinka chapusqahina kanqa
ichapas kichkakunapa rawraynin
mana yuyaq rikchariq
kuchustin puriq
medusahina kanqa.
puriq antipa yutun
kawsaq Cristopa yuyaynin kanqa.

Ichapas
uywakunapa qapariyninta
yachapaspa
kuisqa kutichinqa.
llaqllakuchkan
llinka warmi

---

sumaq llipiqhina
chirawpachahina añalla
mamapachapa paqariyninhina.

Llaqllakuchkan
llinka warmi
villapa kuyayninwan
trillapa tinkuyninpi
mama killapa wiksayninpi.

Harawita yuyarispa

Kay harawikunata yuyachkani
punkuyta chayamuptin
¡puriq masillay!
Huk pachakunapi pinkulluq.

Chaynallataqmi uyachaykita yuyarichkani
ñuqapa uyachayta kallpakachaspa
chay qipa pachapi
wañuy ukukunata kanchirichispa.

Hatun maytuyninchikta yuyarirqani
chuya yupinchikpas kachkanraqmi
qillu rapinkunapi
ñawpa pachapi huñunakuspa.

¡Yachachkankichu!
¿Imaynampitaq yuyarichkayki?

Chaynapi
kunan punchaw pawayta huqarichkani
chaymi apakuchkani
rapikunapa pakinkunata
pampakunapi ninakuruhina kananpaq.

Pinkullupa takinkunata apakuni
pampakuna waytanapaq
quchakuna panchirinanpaq

---

muqukuna sisarinanpaq.

Aswan qamtaqa
puriyniykitawan saqisayki
karullamanta qawasayki.
Apu taytanchikta
qammanta mañakuspa
Ama harawinchikuna chinkananpaq.

Qallariy punchawpi

Qallariy punchawpi
sisi sunquymi waqayta apamuchkan,
llapa yuyariyniyta waltaspa,
manaraq qunqariniraqchu
allimanta puririnayqa.
Sisi sunquymi
Apu Sitaq, apu taytallay
yuraq yawarta waqachkan
chinchayta munaptiki.
Chaynapi
kay qallariy punchawpi
nini
Ama qunqasunchu llapa sapinchikunata!

UNAYPACHA
Rimanakuyapaq
A

Harawiykuna

Elvia I. Taipe Martínez
Universidad Nacional de Huancavelica
elvia.martinez@unh.edu.pe

Piscopampa llaqtamanta kani (Huancavelica). Chunka pusaqniyuq wataypiña kachkani. Kunanqa yachayta Universidad Nacional de Huancavelica yachaywasipi chaskichkani, educación primaria e intercultural bilingüepi. Rimaytam yachani hinallataq runasiminchik qillqaytapas. Wawakunata runasiminchik rimananpaq qillqananpaqpas yachachisqa, chayraykum runasiminchikta yachana, waqaychana, mastarichina ima.

Sumaq llaqta

Taki

Piscopampa, sumaq llaqta
Imallamantam llakichkanki.
Piscopampa, sumaq llaqta
Haykallamanta waqachkanki.

Carnavaleslla chayamuptin
Wawallaykiqa kutimunqa
Carnavaleslla chayamuptin
Churillaykiqa kutimunqa.

Hatun qaqa hawanmantas
Yana puyu hatarimun.
Manasá chayqa puyullachu
Carnavalsi hamullachkan
Manasá chayqa puyullachu
Carnavalsi chayamuchkan.

Piscopampa sipaskuna

Wañuy puñuychu hapisunki
Pawarqamuy llusqirqamuy
Carnavalesta tusunapaq.

Piscopampa sipaskuna
Ama yupiyta sarunkichu
Piscopampa maqtakuna
Ama qasquyta sarunkichu

Yupichallayta saruspaqa
Ñuqallayhina waqallawaq
Qasquchallayta saruspaqa
Ñuqallayhina llakillawaq.

Kunanmi kuyaway

Ama pachata suyaychu
sumaq kayniki tukuqrunampaq
ama suyaychu
yuraq chukchayki rikchakunankama.

Kunanmi kuyaway, munawaypas.
Ama qunqaychu
pachaqa pasaspan tukuy imapas tukun.
Kunanmi kuyaway, munawaypas
Ama qunqaychu
pachaqa pasaspan tukuy imapas tukun.

Ama suyaychu
kawsayniyta tukunankama
kuyawasqaykita musyakunaykipaq.
Kuyasqay mana kaptinña, qaparinki
qampa huchaykim kanqa.

Ama suyaychu kawsayniyta tukunankama
kuyawasqaykita musyakunaykipaq.
Kuyasqay mana kaptinña, qaparinki
qampa huchaykim kanqa.

Quri nichukunaqa yanqapaqmi
sumaq nichukunaqa yanqapaqmi,
kunanmi kuyaway, munawaypas
quway qurita, qullqitawan muchaykuwaspayki
hinaspas sunquyki sutiya qillqaykuy.

Kunanmi kuyaway, munawaypas
quway qurita, qullqitawan muchaykuwaspayki
hinaspas sunquyki sutiya qillqaykuy.

Muchaykuway qipa kutihina.

Chaskachay

Payqa sumaqmi
Mayqin wiñaq chaskahina
Payta munani kaypi kananta
Sunquypa munaqnin.

Paytaqa sapa chaskakunapi qawaykuni
Tukuy imapipas paytaqa qawaykuchkani
Mana payta qawaykuptiyqa, sunquy hukmanyaykun
Elvia munasqay chaskapa sutin.

Manam yachanichu, kaypi kananta
Wañunaykama

Ichaqa ñuqa wiñaypaqmi payta kuyaykusaq
Kuyasqay chaskachayta.
Elviaqa sumaqmi
Sumaq chaskachay
Sunquypa suwaynin sipas
Sunquypa kuyaqnin sipas.

UNAYPACHA
Rimanakuyapaq
A

Qiwarpampamanta

Nataly Moscoso Cárdenas
Universidad Nacional José María Arguedas
1113120201@unajma.edu.pe

José María Arguedas tiqsimuyupi yachaykunata aypachkan. Yachaywasi Educación Primaria Interculturalpi qispikuchkan. Becas de Liderazgo – SUSI 2022 programapi yachapan, chaynallataq, Grupo de Investigación de conocimientos Andinospi (GICA), yachaykunata maskan.

Cristinachaypaq

Cristinacháy, mamalláy,
Musquynillaypim rikurqayki,
¿maykunapitaq purirqamunki?
¿imaynatataq uywakurqanki?

Manam yachanichu
maypi kasqaykita,
aswanqa sunqullaywan
rikuyki, musyayki.
Mamáy, mamachalláy
ñawichallayki imakunatarraq rikumurqa,
simichallayki imakunawanraq miskikurqa,
ninrichallayki pikunatarraq uyarirqa.

Waka ñawichallaykiwan allinta riqsiykuway,
sunquykiwan uyariykuway,
imaynapas kutimunaykipaq,
maypipas musyawanaykipaq.

Hinaspa qintihina ¡paway!

imayna kawsay kasqanta yachamuy
hukkunata rikurqamuy.

Riymanni qamwan,
aswanqa llasaykiman,
chakichaykita saruykiman,
chaymi, sapachallayki rinayki.

Chakillatapas waqakuy mamalláy,
Cristinacháy, urpichalláy
¡Arí!, llakikunim hinataq kusikuni
¡qam kasqaykirayku!
¡pawasqaykirayku!

¿Imaynanpitaq riqsisqayki?

¿Yáw, upachachum kanki?
¿Imaynanpitaq riqsisqayki?
Manataq mamayki kanchu,
nitaq taytaykipas kanchu.

Chukchaykirí, allqupa siki tampanhinaq,
chakiykipas kaspillaña kukipahinaq,
simiykipas yana mankahina, paspallaña.
ñawiykipas witqillaña.

¿Imaynanpitaq riqsisqayki?
Maypis, chay kaspi makiyki
ima uqariytapas atinmanchu,
ima ruwaytapas atiwaqchu.

¿Imaynanpitaq riqsisqayki?
Kalawasahina upachu kanki,
manataq ima niytapas atinkichu.
¿Mana aylluyuq kaspaykichu?

¿Riqsiykiman, tuqu pachaykimantachu?
¿Icha, luqlu umaykimantachu?

Qamta riqsiykimancho ¿pitaq kanki?
¿Imaynanpitaq riqsisqayki, mayqantaq sutiyki?

David Ccasani Oroscom kani,
chaymi sutiya panilláy,
runam kani,
chaynatayá riqsiykuway.

Arí, manam mamataytays kanchu,
allquchallaywanmi purikuchkayku,
ayllu wasinkunaman chayaykuptiyku
chiri mutillatapas qaraykuwaq karqanku.

¿Allinta ninki!
kay miski simillaywan kuyachikuni
kay witqi ñawiywan waqayta yachani
kay ichu makiypas marqaytam yachan.
Runam kani,
¿Riqsiykuway!

UNAYPACHA
Rimanakuyapaq

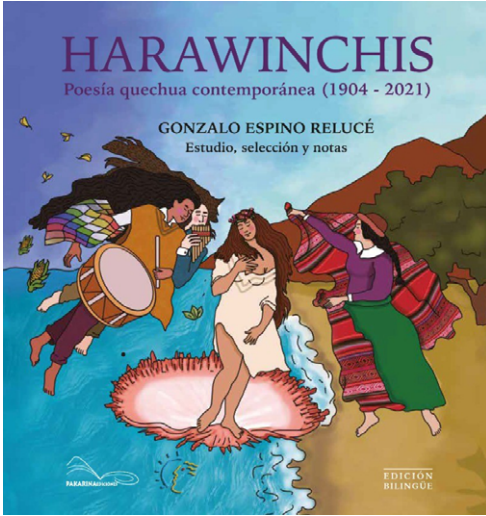

YUYARIYKUNA

 U **NAYPACHA**
Rimanakuypaq **A**

**Espino Relucé, Gonzalo.
(2022). Harawinchis. Poesía
quechua contemporánea (1904-
2021). Lima: Pakarina**

Kunan pacha América Latina suyupiq, Chile suyumanta México suyupa patankamam ñawpa pachakunamantaraq kaypi kawsaq runakunapa qatiyninpiwan rikchariynin pacham Harawinchis. Poesía quechua contemporánea (1904-2021) qillqa chayaykamun. Chay runakunapa kuyapakuynin hinam yaykuykamun.

Kay qillqam, Perú suyupi, 1904 wata-manta 2021 watakama qichwasimipi qillqasqa harawikunata huñun. Qillqasqa harawimanta qillqaqa, pachak

kimsayuc harawikunata chayachimun. Hawariqkunapa qillqankunam chunka hukniyuq capitulokunapi tarikun.

Yaqa pachaknintin watakunapa ñawpaqinmantaraqmi harawipa imayna qillqasqa hamusqanmanta qatipay kachkan; kaq capitulopa ukunpipas sapa suyumanta willakuy kachkan. Chaynallataqmi sapa rakisqapi qatipayta, qillqaqa ruwasqanmanta, qillqasqa harawikunata, castellano simiman tikrachisqa kasqanta tarisunchik.

Gonzalo Espino Relucépa qillqanqa iskayman ñan rakiqim churakun. Kay pachakamam iskayllaraq qichwasimipi qillqasqa harawimanta Perú suyupi rurasqa kachkan. Ñawpaqtaqa Julio Noriega Bernuyapa Poesía quechua escrita en el Perú. Antología (1990) llusqimurqan.

Kaywanqa iskayllanraqmi harawillamanta ruwasqa qillqa kachkanku. Chaynapim qipamanwan ñawpaman harawi rakiriyipi kachkanku. Harawinchis. Poesía quechua contemporánea (1904-2021) qillqaqa estudios literarios nisqamanmi mana unchasqa qichwa runakunapa ruwasqankuta yaykuykachimun. Chaynallataqmi 1904 wata-manta 2021 watakama, llapan qichwasimipi qillqasqa harawikuna huñusqanwan hatun riqsikuyman chayachin.

Yunkapi kaq qichwasimipi qillqasqawan takisqa harawikunam chayraq kay qillqawan chayarimun. Yunkapi kaq wakin wawqipandinichikpa harawinkunamanta manam yacharqanchikchu. Chayraqmi kay qillqawan riqsiykunchik.

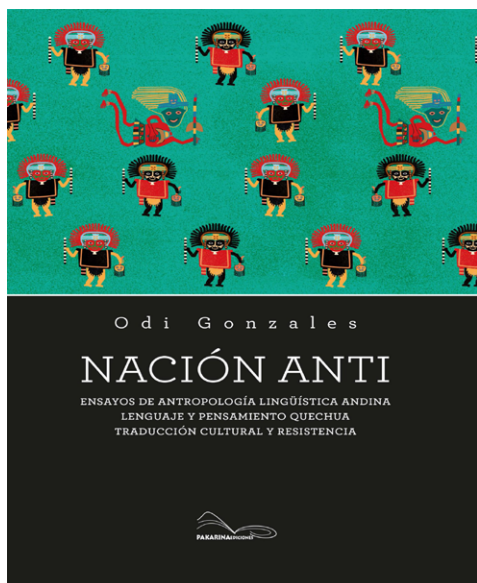
Hinallataqmi 1904 watapi Adolfo Vienrichpa harawi huqarisqanta qawachiwanchik, yachaqkunapa qillqasqanta. Kaykunam kunan qillqasqa harawikunapa ñawpariqninkuna kachkanku. Manam kayllatachu apamun, yachay qatipaqkunapaqmi ñanta kicharipuwanchik. Harawi qillqakunatam sapa rapinpi huñuykun, chaynallataq qillqaqninpa qillqasqanmanta churaykamun. Qichwasimipi harawimanta kayna rurasqaqa manaraq karqanchu.

Kay qillqaqa qichwasimipi qillqasqa harawikunapa imamam chayasqantam qawarichiwanchik. Chaynapim nichwan literatura quechuaqa kikillanpa rimasqa rimaypi qillqasqawanmi hatunyachkan; manam huk rimaykunapi qillqasqamantachu qichwa rimayman tikrachinku. Sichus mana kikillanpa rimayninpi ruraspaqa huklawmantachiki apamunman. Aswanqa castellano simiwan inglés simimanmi tikrachinku. Hawamanta hamuq qillqakuna tikrachiyqa chikallanraqmi kachkan.

Chaynallaqtaqmi qillqasqa harawi huñuq qillqaqa qichwasimi rimaqkunapa qillqa ñawinchananpaq kanqa. Kayta ruraspam mana ñawiyuq kayta saqichwan; chaynallataq rimayninichikta, pacha

qawayninichikta, musyayninichikta takyarichispa ñawpaqman churasunchik. ¿Qichwasimipi qillqakuna mana kaptin imaynatataq qillqa ñawinchaqta paqarichichwan? Chaynapim Gonzalo Espino Relucépa qillqanqa ñanninichikpi anchata yanapaykuwanchik. Chaynallataq kawsasqanchikta, rurasqanchikta universidadman hatun punkunta yaykuykachin.

Óscar Huamán Águila
Universidad Nacional Mayor de San Marcos
oscar.huaman3@unmsm.edu.pe

Gonzales, Odi. (2022). Nación Anti. Ensayos de antropología lingüística andina. Lenguaje y pensamiento quechua. Traducción cultural y resistencia. Lima: Pakarina Ediciones, 456 rapikuna.

Unaymanta huñusqa qillqakunata, Odi Gonzales haywaykamuwanchik qichwa simimanta hamutasqanta. Iskay chunka kimsayuyq qillqakunatam riqsichimun. Kaypim qichwa rimaykunata, riqsisqanmanhina, imayna qallariyinpi kasqanta taripaspa sunqunta maskarimun.

Qichwa simitas castellanoman rimaykuna mana tikrachiy atina kachkan. Qichwa simiqa achka qatinqiyuyq

kaspansi kikinpipuni unanchayniyuq kachkanman. Chaymi, -ku. -pu, -ntin rimaypa qatinqinkunata ukunchaspa castellanoman imaymana sunqunta tikrachimun.

Hinallataqmi, «pacha» rimaymantapas, imayna kasqanmanta castellanopi willakun. Chaymanta, manataqsi qichwasimipi «cero» kanmanchu, nitaq mana chaniyuq kaqninmanta qillqaykamun. Nisqanmanhina, ichachusmi chusaq rimaytaqa mana ukunchaspa pantayman apachkanman.

Chaymantapas, imaynas huchallikuy rimayta español kasqanpi, munayninkumanhina churapakunku. Hinallataqmi, imaynanpi kimsa utaq pichqa vocaleswan qillqaqkuna awqanakuspanku runakunata pantayman tanqachkanku. Sasachakuyman apaspaqa qichwa rimaqkunaman manas yanapanmanchu.

Odi Gonzalespa qillqasqanqa achka rimanakuyapaqmi kachkan. Ichaqa, qichwasimipa achka rimayninkunam sasachakuyapaq qillqasqa churapakun. Maytuta ñawinchaspaqa manachusmi huk kuyayllapaqchu qillqamusqa. Chaymi, musuq maytuqa allin qawanapaq, ñawinchanapaqmi Pakarina Ediciones rikurichimun. (LM).

Cañamar Maldonado, Tsaywa Samay (2022). Shunku-yay. Mirarse en la eternidad del corazón. Quito: Ministerio de Cultura y Patrimonio.

Tsaywa Samay warmiqa Otavalo llaqtamantam, Ecuador suyumantam kan. Payqa tiqsimuyu wasikunapim psicologiata yachapakamurqan; hinallataqmi, qillqaq warmimaskunata yanapaq, kallpanchachiq ima.

Shunku-kay harawiqa ukunmantam, Otavalo kasqanmantam, warmi kasqanmantam, sunqunmantapacham rikurimun. Harawinkunam pachamamapa

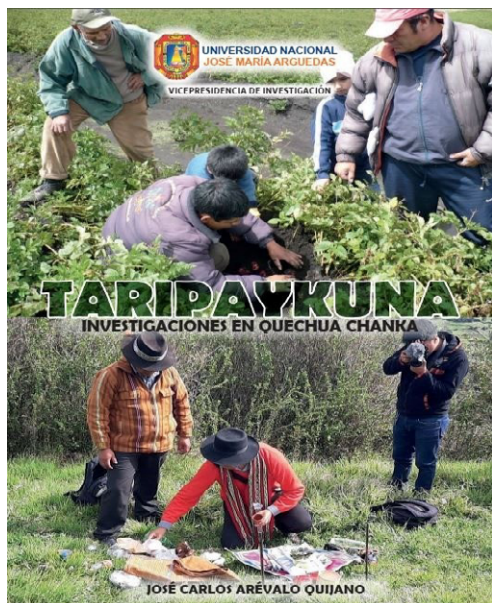
sunqunta taqwispa chaykunamanta wiñaypaq qillqamun.

Shunku-kaymi warmikunapa imaymana tarikusanmanta, llamkaykunapi kasqanmanta, imaymana sasachakuy pachaman churasqanmantapas qillqanpi rikurichimun.

Shunku-kay harawiqa runapa kawsayninmantam willarikamun, mana huktawan ñakariykuna hatallinapaq. Chaymi, qillqaq warmi sumaqta umanchakuspa ukusunqunta uyarispataq ñuqanchikta sunqunchiktapas taqwiriwanchik.

Tsaywa Samayqa waynallaraqmi; ichapas, hamuq watakunapi yachasqanta qillqakunapi churapakamunman. Qatinqininkunam qillqankunata suyanqa; lliw runapa kayninqa manachá chinkachisqaqa kanmanchu.

Shunku-kay maytuqa Nary Manai Kowipa llimpinkunawanmi kuskanchasqa kachkan. Hinallataqmi, Fundación Shungo, Awak Music de la Academia de Arte y Cultura lliw runa maypipas uyarinankupaq kay tinkuy pimi tariwaq: <https://soundcloud.com/shunku-yay-poemario> (LM). 🕊

**Arévalo Quijano, J. C. (2021).
Taripaykuna. Investigaciones
en quechua chanka. Lima:
Universidad Nacional José
María Arguedas.**

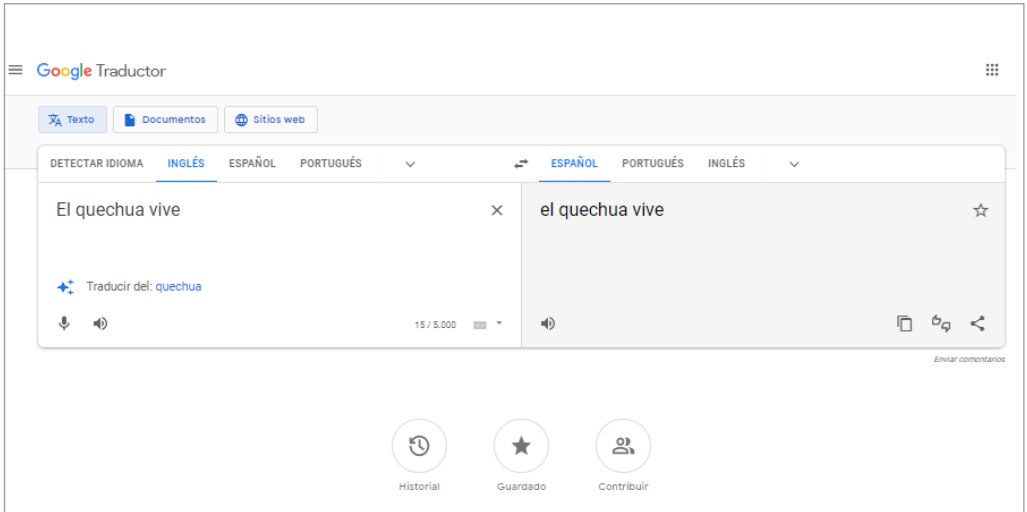
«Taripaykuna» maytuqa runapa ruwasqanku, yachasqanku willakusqanmi. Kay maytuqa ñawpa runakunapa yachasqanraqsi. Unquykunamanta, ayllupa ruwayninkunamanta, willakuykunamanta, hampikunamanta, raymikunamanta, mikunakunamanta ima; runapa yachasqankunam wiñaypaq quqarisqa.

Yachaq waynasipaskunapa huñumuskanuwanmi Taripayqa huntapasqa kachkan; paykunaqa Escuela Profesional

de Educación Primaria Intercultural yachapakuypi kaspankum willaykunata achka runapa willakusqankuta huqarispanku qispichimunku.

Chiqirisqa kaq yachaykunam kay maytupi huñunasqa kachkan; pillapas munaspaqa kaypi runapa tiyayninpi ruwasqanta riqsinman. Runapa willakusqankuna mana riqsisqaraq kaptinmi kay maytupi waqaychasqaña; icha, chaymanta pipas munaspaqa kayta qawarispá hukkunatapas ruwarinmanku.

Kay maytuqa yachachiqkunapaqmi allin kanman. Kaypiqa willakuykunata, ima yachaykunatapas runapa ruwasqankunamanhina willakuchkan, chayqa allinpaqmi kanqa. (LM).

Qichwasimipi trikrachiq: «Google Traductor» rapipi.

Mayo killamanta, 2022 watapi, «Google Traductor» qichwasimita aimaratapas tikrachichkanña. Kunankama 126 simikunapi tikranapaq karqan. Kunanqa 127 simikunapiñan aimara simiwan kуска kanqa. Chaypaqmi, Google traductor utaq Google Translater-man yaykuspa rimaykunata maskaykuwaq.

«Allinllachu» rimayta qillqaptiykiqa «Hola» nispa tikrachin. Chaymanta, «sunqullay» rimayta qillqaptiyki «mi corazón» nin. Chaymanta, «quizá, podríamos casarnos» qillqasqaman «ichapas casarakuchwan» kutichimun.

Qawarisqanchikmanhina, qallarinaqaqa kusapunim ruwasqanku kachkan. Ichaqa yanaparinaraq kanman; kay ruwaykunaqa allillamantam qispimunqa. Pikunayá

yanapallanmanku musuq rimaykunata huntachinapaq; kunankamaqa allinpaqmi qispichkan.

Unaypacha: rimanakuypaq qillqamanta anchatam kusirikuniku. Musuqyayman qichwasimi yaykusqanmantapacha. Yanapayta munaspaqa kikin «Google Traductor-man» churapakuychik. (LM)

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

III Wata, 4 Yupa, 2023, marzo

Unay pachamantañam qillqaq runakuna ruwasqankuta qawarichiyta munanqaku. Sapakamam yachasqankumanhinam qawasqankuta, riqsisqankuta, taripasqankuta ukusunqunpi kaqkunatapas rimanakuypaq qawarichiyta munachkarqanku unay pachapaq.

MINKARIY

UNAYPACHA. Rimanakuypaq qillqaqkunata, yachaqkunata, llaqtakunapa ayllusimin kuyaqkunatapas qayarikuyku, qichwasimipi qillasqanku mastarinankupaq.

Qillqakuna (yachaykunata, taripaykunata, hamutaykunata): 800-1000 rimaykunawan.

Willakuy (ñawray willakuyta, harawikunata, takikunata): 500 rimaykunawan.

Unancha (maytukunamanta, qillqakunamanta): 300 rimaykunawan.

Qillqa: Times New Roman 12, 1.5 karunchaynin.

Qillqasqapa patachaynin:

Sutichaynin /qatiq sutichaynin.
Qillqaq (kuna): Sutin, taytamamananta.
Kamaq kaynin, chaskinan.
Ñawiynin: qichwasimipi, castellanopipas.
Yaykuynin /riqsichiynin.
Chawpin.
Tukupaynin /puchukaynin.
Maytusqa qillqakuna.

Qillqanapaq RM N° 1218 – 85 – ED
kamachisqanta qatina.
APA kamachisqanta qatina.
Qillqasqa churamunapaq:
unaypacha@unajma.edu.pe

30, enero 2023, wichqakuynin.

CONVOCATORIA

La revista UNAYPACHA. Rimanakuypaq, convoca a escritores, estudiosos y amantes de las lenguas originarias a publicar sus trabajos en quechua.

Artículos (estudios, ensayos, reflexiones):
entre 800 a 1000 palabras.

Literatura (narraciones, cuentos, poesía, canción): hasta 500 palabras).

Reseñas (libros, revistas, publicaciones):
hasta 300 palabras.

Letra: Times New Roman 12, espacio 1.5.

Esquema de los artículos:

Título / subtítulo.
Autor (es): Nombres y apellidos. Institución, correo electrónico.
Sumilla: en quechua y en castellano.
Introducción / presentación.
Contenido.
Conclusiones.
Bibliografía.

Seguir la normativa de escritura quechua:
RM N° 1218 – 85 - ED.
Para citar usar la norma APA.
Enviar los textos a:
unaypacha@unajma.edu.pe

Fecha de entrega: 30 de enero de 2023.

